

Péntek János

Teremtő nyelv

**Kriterion Könyvkiadó
București 1988**

A nyelv jelszerűsége

A közlésnek van egy lényeges mozzanata, amely fölött előbbi fejtegetésünkben átsiklottunk. Pedig ez az a mozzanat, amikor a csoda végbemegy: az információ (az üzenet) anyagi jelenséggé, dologgá változik, anyagivá és így érzékelhetővé, továbbíthatóvá és felfoghatóvá. És ez a mozzanat nem csupán az egyszeri kommunikációs esemény csodája, hanem ember voltunké is, az emberi kultúráé, a földi evolúcióé. Annak, hogy ez a csoda végbemegy, a jel a kulcsa. A csupán érthető gondolat érzékelhető hanggá vagy írásjellé válik, majd visszaalakul gondolattá. Igaz: minden élőlény kommunikál a maga módján. Sőt vannak olyan állatfajok, amelyek rendkívül összetett, bonyolult kommunikációs rendszert használnak, pl. a méhek vagy a hangyák, tehát főleg azok, amelyek csoportos életformát folytatnak. (Érdekes figyelni rá, hogy eltérően a kultúra evolúciójától, amelynek mérföldkövei jól köthetők az újabb és fejlettebb kommunikációs eszközökhöz, mint amilyen az írás, könyvnyomtatás, távközlés stb., egy állatfaj kommunikációs rendszerének egyszerű vagy bonyolult voltát nem az határozza meg elsősorban, hogy az illető faj a törzsféjlődés mely szintjén helyezkedik el.) Az állatok kommunikációja azonban lényegét tekintve tér el az emberétől: ösztönös, konkrét szituációhoz kötött (nem tartalmaz semmilyen információt a múlttól, a jövőről, távoli dolgokról, elképzelt eseményekről stb.), zárt rendszer (sem új jelekkel nem bővíthet, sem új információval), oka van, de emberi értelemben vett célja nincs (bár a szándék kimutatható néhány magasabb rendű állat kommunikációjában). Akárcsak a természet egyéb elemi jeleiben, szimptomáiban (pl. a meteorológiai jelekben), az állatoktól használt jelekben is meglehetősen szoros kapcsolat van a jelölt és a jelölő között. Az emberi világ, az emberi kultúra (és az emberi nyelv) jeleiben ez a szerves kapcsolat megszakadt, konvencionálissá vált. Az emberi kultúra története sok tekintetben annak a története, ahogyan a jelölő egyre inkább stilizálódott és tagolódott, és ahogyan a jelölt absztraktizálódott.

A jelek többletinformációhoz juttatták az embert. Ez és a szerszámok tették lehetővé, hogy kiváljon, elkülönüljön a természettől, megteremtse a maga emberi világát, a kultúrát. A

kultúra a jelek birodalma. Ezek a jelek pedig mind társadalmi tények. Még az olyan szimptomák is, mint az őszülő haj, a jégkéreg a víz felületén, a gyülekező viharfelhők, csak az ember számára jelek. Ezek értelmezése azonban nem mutat eltéréseket koronként vagy kultúránként, éppen mert a jelölt és a jelölő között egészen közeli, szerves kapcsolat van: az utóbbi következik az előbbiből. Nyilvánvalóbb a társadalmi jellege és a kulturális kötöttsége az olyan jeleknek, mint a gesztus (pl. az üdvözlés gesztusai vagy akár az egyszerű „igen — nem“ gesztus), a mimika (gondoljunk a keletiek mindig mosolygó arcára), a díszítő motívumok, a politikai szimbólumok stb.

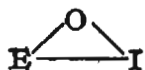
Jelek világában és jelekkel élünk. Ezért szinte paradoxális, hogy a jelekkel foglalkozó tudomány, a szemiotika csak a XX. században alakult ki. Érdekes az is, hogy bár a jeltudomány sok szállal kapcsolódik a nyelvészethez, megalapozója nem nyelvész, hanem egy amerikai filozófus, Ch. S. Peirce (1839—1914). Ez a különös tudós, aki kémiai és matematikai képzést kapott és geodéziával kereste meg kenyerét, „mellékesen“ kialakította az első sajátosan amerikai filozófiai irányzatot, a pragmatikát. Elégedetlen volt a hegeli logikával és a kettős alapra (lét — tudat) helyezkedő ismeretelmélettel. Az emberi gyakorlat szempontjából szerinte a pragmatikus logika a pontosabb, amelyben a gyakorlat is filozófiai elvvé válik. Ezt a hármasságot, mint látni fogjuk, tükrözi a jelfogalom értelmezése is. Az európai tudományos életben a szemiotika megalapozása Ferdinand de Saussure általános nyelvészeti előadásaira nyúlik vissza. Ő a jelet két összetevőre: a jelöltre és a jelölőre egységeként értelmezte. Véleménye szerint — és ezt ma már nehéz volna elfogadni — mindkettő pszichikai természetű: a jelölt egy képzet, a jelölő pedig a név akusztikai-pszichikai képe. Nem meglepő aztán ezek után, hogy a szemiotika helyét is a pszichológián belül képzeli el. Ezeket a tudománytörténeti szálakat, előzményeket Ch. Morris összegezte a harmincas évek végén, és ettől kezdve lehet a jeltudományról mint önálló tudományról beszélni (vö. Voigt 1977).

A jel fogalma

A jel tehát egy olyan érzékelhető dolog, jelenség, amely azáltal válik jellé, hogy valaki számára mást mond, mint ami ő maga. Szent Ágoston szavaival: „Jel az, ami az érzékelésnek önmagát, a léleknek pedig önmagán kívül valami mást tár elé-

be.“ A jelként szereplő dolgot mint érzékelhető jelenséget tekintjük, és hozzákapcsoljuk a tőle független tartalmat, mert az a „más“ tulajdonképpen a lényeg, ami a jel révén megragadhatóvá válik.

A meghatározásokból a fogalom három összetevője következtethető ki: 1. a jeltárgy: az, amire a jel vonatkozik (objektum), 2. a jeleszköz: az érzékelhető dolog, jelenség, 3. a jelet, a jeltárgy és a jeleszköz kapcsolatát értelmezni tudó ember (interpretáló). Ennek a három elemnek a kapcsolatát a következő ábra szemlélteti:

A jeleszközzel (jelölővel) szemben alapvető követelmény tehát, hogy érzékelhető legyen. Olyan dolog vagy jelenség, amelyet egyetlen érzékszervünk sem képes érzékelni, nem lehet jel. Jeltárgy (jelölt) bármi lehet, amiről az ember tud, amit ismer vagy elképzél, amiről kommunikálni akar. Egy adott jel jeltárgya esetén megkülönböztethető az a dolog, amire a konkrét kommunikációban a jelet vonatkoztatjuk, és a dolgoknak az a virtuális halmaza, amelyre a szemantikai szabály alapján a jel vonatkozatható. Az előbbit, a konkrét dolgot, amire a jel aktuálisan vonatkozik, denotátumnak vagy referensnek nevezjük. A dolgoknak, tárgyaknak, jelenségeknek az a halmaza, amelynek jelölésére a jel felhasználható, az illető jel deszignátumát alkotja. Például a *rózsa* hangsor vagy íráskép vonatkozatható az összes olyan növényre, virágra, amelyek ehhez a növénynemhez tartoznak. Ezek együtt alkotják ennek a szónak mint nyelvi jelnek a deszignátumát. Ha a ház előtt most nyíló rózsáról beszélek, akkor ez a konkrét rózsza a jel denotátuma vagy referense. Deszignátuma minden jelnek van, mert egyébként nem volna rá szükség mint jelre, de nincs minden jelnek denotátuma, referense. Például az olyanoknak, amelyek mesei vagy mitikus, képzeletbeli lényeket jelölnek. Tudjuk, hogy mit jelöl az *óriás* vagy a *tündér*, de konkrét denotátumra nem vonatkozatható. A deszignátum és a denotátum megkülönböztetése azért is fontos, mert az előbbi azonosítható a jel jelentésével.

A jelek lényeges tulajdonsága, hogy nem önmagukban állnak, hanem rendszert alkotnak, függnek egymástól. A nyelvi jelek rendszeréről a továbbiakban részletesen szólnunk. De a

rendszerbe szerveződés minden jelre jellemző. Például a színnek és a vonalak, grafikai jelek rendszerre szerveződnek a térképen, a vászonn anyaga és színe, a hímzőszál és színe, az öltések és a motívumok rendszerre: kompozícióvá állnak össze egy varrottason. Ennek a szerveződésnek, kapcsolódásnak megvannak a jelcsoportonként eltérő törvényszerűségei, szabályai. Ebben az értelemben a jelrendszerek dinamikus rendszerek, működő jellegűek. A jelek puszta felsorolása — pl. a térkép-jeleké a térkép szélén vagy a közlekedési jeleké a közlekedési szabályzatban stb. — még nem rendszer, csupán szisztéma jellegű jeltár.

Jeltípusok

Megkönnyíti az eligazodást a jelek világában a jelek osztályozása. De mint más esetben is, mindig vitatható, hogy egyik vagy másik szempont a lényeges. Peirce-től cred az az osztályozás, amely azt veszi alapul, hogy van-e, és ha van, milyen jellegű a kapcsolat a jeleszköz és a jeltárgy között. Ebből a szempontból három jelosztály különül el:

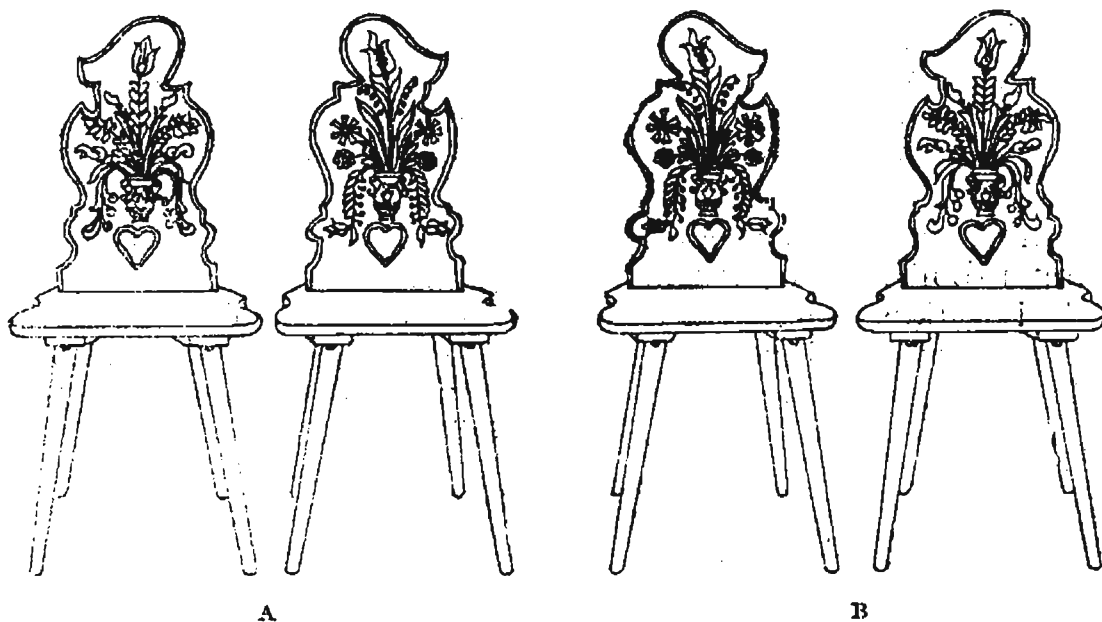
1. Ikonikus jelek vagy ikonok: a jeleszköz és a jeltárgy között hasonlósági reláció áll fenn. Pl. fénykép, képírás stb.

2. Indexikus jelek vagy indexek: ok-okozati vagy egyéb belső reláció van a jel két eleme között. Pl. füst, köhögés, rán-cos arc stb.

3. Szimbolikus jelek vagy szimbólumok: a kapcsolat konvencionális. Pl. kopogtatás az ajtón, a forgalmi lámpa piros színe, a gyász fekete színe stb. A szimbólumoknak ez az értelmezése nyilván eltér a szimbólum hagyományos fogalmától, annál jóval szélesebb körű. A hagyományos szimbólum-fogalom a tárgyjelekkel áll oppozícióban (tárgyjel pl. valamely ábra, térkép, rajz stb., tehát a tárgyakra vonatkozó jelek tartoznak ide), általános, absztrakt fogalmakat jelöl: ilyen a hangya mint a szorgalom, a nyúl mint a gyávaság, a galamb mint a béke, a vörös csillag mint a kommunizmus szimbóluma.

A jelek mind közölnek valamit, de nem minden jel(típus) megjelenése vagy használata mögött fedezhető fel közlési szándék. A levél nem azért sárgul meg, hogy jelezze az ősz beköszöntét, valaki nem azért köhög, hogy mással is tudassa egészségi állapotát. A szimptomákban, az indexikus és ikonikus jelekben általában nemigen lehet felfedezni kommunikációs szándékot. De még a szimbolikus jelek használatában sem mindig.

Például szimbolikus jelnek minősíthető az a hagyományos mód, ahogy egy falusi család (főként ünnepi alkalmakkor) körülüli az asztalt. Kikövetkeztethető belőle a család hierarchikus felépítése, a tekintélyelv érvényesülése stb. Mégsem lehet azt állítani, hogy a család azzal a szándékkal ül így asztalhoz, hogy mindezt bárkivel tudassa. Akkor is így ülnek, ha rajtuk kívül senki nincs jelen. De ha Erdővidéken egy családnak „mondószéke” van, akkor annak kifejezetten az a szerepe, hogy jelezze a belépő szomszédnak, rokonnak, hogy a családban éppen békesség van vagy viszálykodás (3. ábra). Az iskolai csen-

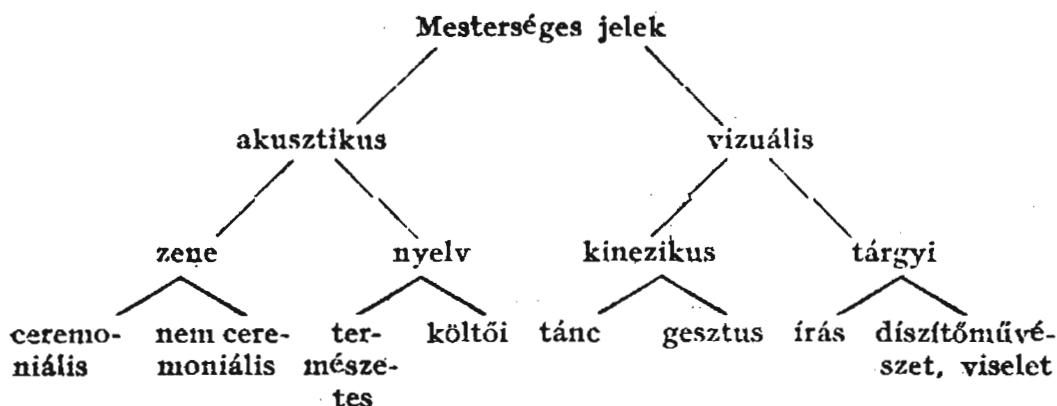

3. ábra. Erdővidéki „mondószék”. A. Békesség, B. Viszály

gő használatában világosan benne van a szándék, hogy ezzel jelezzék a tanóra kezdetét vagy végét, de az iskolai egyenruhát nem feltétlenül azért veszi föl reggel a tanuló, hogy jelezze az iskolához való tartozását, hanem mert számára ez a kötelező viselet.

A középkorra megy vissza a jeleknek az az osztályozása, amely tekintettel van a jelek eredetére és természetére is. Eszerint két nagy csoportjuk különíthető el: 1. a természetes és 2. a mesterséges jelek. Ez utóbbiakat mind az ember hozza létre. Ha következő szempontként azt érvényesítjük, hogy az adott jelcsoport az ember mely érzékszervére hat, szemmel

vagy füllel érzékelhető-e (esetleg az alábbi ábrát bővítve: szaglásal érzékelhető-e, mint a mesterségesen szagosított metán-gáz, tapintható-e, mint a Braille-írás stb.), akkor a mesterséges emberi jeleknek egy olyan osztályozását kapjuk, amellyel jól jellemezhető egy szűkebb közösség kultúrája (ezt tehát az etnoszemiotikai kutatás hasznosíthatja; l. 4. ábra).

4. ábra. A mesterséges jelek osztályozása az érzékelés jellege szerint (Hoppál 1970. 41. 4. ábra nyomán)

A társadalmi szemiotika osztályozása azt követi nyomon, hogy a különböző jelek, jelcsoportok mennyire távolodnak el a természettől, milyen mértékben váltak társadalmivá és épültek be az emberi kultúrába. Eszerint a következő csoportok ennek az evolúciós folyamatnak az állomásait is jelzik (vö. Voigt 1977):

1. Elemi jelek: spontán vagy természetes jelek (pl. az őszi kikerics virágzásából következtetni lehet az ősz közeledtére).

2. Elemi jelekként felhasznált nem-jelek: szignálok (pl. a startpisztoly dörrenése; az időegységek: a déli 12 óra, vasárnap stb.; a mértékegységek).

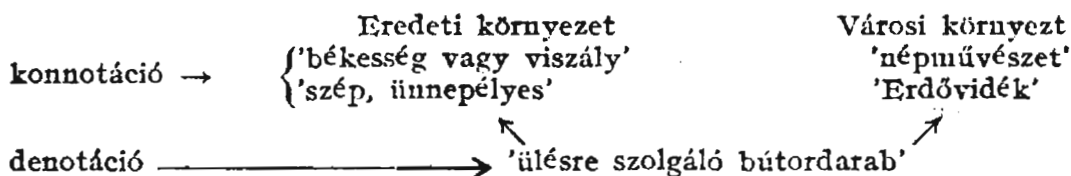
3. Elsődleges jelrendszerek: kommunikációs jelek (pl. a szavak).

4. Másodlagos jelrendszerek: kulturális jelek (pl. zene, film, irodalom stb.).

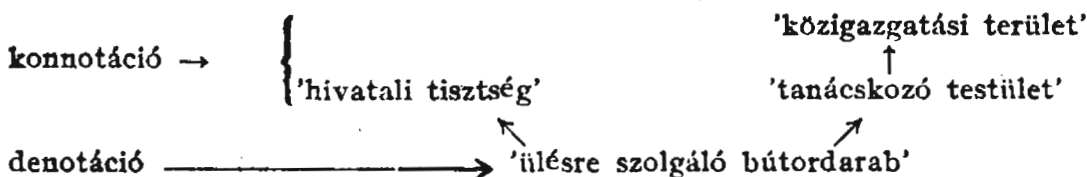
Denotáció és konnotáció

A jelölés általában nem egysíkú folyamat. Emiatt szükséges a közvetlen jelölés (denotáció) és a többszörös jelölés (konnotáció) megkülönböztetése. A denotáció az egyszerű jelölés (az

alapjelentés), a konnotáció az erre épülő többszintes együttjelölés. Például minden tárgynak van egy alapfunkciója: a széknek az, hogy ülni lehet rajta. Egy erdővidéki festett szék esetében ehhez járul konnotációként a tárgy esztétikai funkciója, valamint az, hogy ott a falusi környezetben ünnepélyességet, tisztaságot jelez. De mint láttuk, párosával állítva a „mondószék” békességet vagy viszálykodást is jelölhet. Városi lakásban egy tájegységet vagy akár magát a népművészetet jelképezheti. Ezeknek a jelentéseknek egy ilyen hierarchiája vázolható föl:

A nyelvben még gyakoribb az a jelenség, hogy a szónak alapjelentése mellett másodlagos jelentései is kialakulnak. Íme példaként, hogyan épülnek egymásra a szék szó jelentései:

A nyelvi jel

A nyelvben a szóelem (morféma) tekinthető tipikus jelnek, de jeltermészetű — mivel szóelemekből épül fel — minden ennél nagyobb nyelvi egység is: a szó, a mondat, a szöveg. A szemiotika kezdeti szakaszában a szóra irányult a figyelem, mint alapvető nyelvi jelre. Sőt egyéb szemiotikai rendszerek (pl. film, festészet, zene stb.) vizsgálatában is ezt modellálták, a szónak megfelelő jelet keresték. Újabban az egyes jelekről a megnyilatkozásra, illetve a szöveg egészére tevődött át az érdeklődés. Ez részben befolyásolja a nyelvészet és más szemiotikai diszciplínák viszonyát is, olyan értelemben, hogy most a nyelvészetnek van lehetősége olyan diszciplínák eredményeit hasznosítani, amelyek inkább szövegekkel foglalkoznak (például a poétika eredményeit; vö. Ivanov 1984. 44—5).

Látnunk kell azt is, hogy a nyelvi jel nem csupán egy jel-fajta a jelek gazdag világában, mint ahogy a nyelvi közlés sem

csak egy a sokféle közlési lehetőség közül. Ha az emberi kultúrát jelek bonyolult rendszerének tekintjük, akkor ebben a rendszerben a nyelvi jelek mindenképpen meghatározó jellegűek. A többiek részben rájuk épülnek, a legtöbb nem nyelvi jel nyelvileg is értelmezhető.

Az előbbi tipológiák szerint a nyelv jelei kétségtelenül szimbolikus jellegűek. Természetük szerint mesterséges jelek, hiszen az ember hozza őket létre, hangzó formájukban akusztikus jellegűek, írásként vizuálisak. Létrejöttükben, felhasználásukban mindig jelen van az ember közlési szándéka.

Könnyű belátni a nyelvi jel szimbolikus voltát. Ha a jeltárgy és a jeleszköz között nem konvencionális, hanem természetes, belső kapcsolat volna, akkor csak egy nyelv volna a világon, és ez az egy nyelv sem ismerne olyan jelenségeket, mint a poliszémia vagy a szinonímia. De az említett kapcsolatnak ezt az önkényes jellegét sem szabad félreérteni. A nyelvi jel önkényes, konvencionális volta semmiképpen nem jelenti azt, hogy önkényesen meg is változtatható. Ezt sem az egyén, sem egy testület nem teheti meg, azért nem, mert jelölő és jelölt kapcsolatát a beszélőközösség néha több évszázados nyelvi gyakorlata rögzítette. A nyelvi jel konvencionális, de nem arbitráris, mint például a közlekedési jelek, amelyeket rendelet útján módosítani lehet, meg lehet változtatni. Azt sem jelenti, hogy egyik vagy másik nyelvi jelet önkényesen alkották volna meg (bár ez is előfordulhat egy nyelvi jel tudatos alkotásakor). Létrejöttükre bizonyára legtöbbjének volt valamely indítéka, amely az idők folyamán elhomályosult.

Olyan értelemben is konvencionálisoknak tekinthetők a nyelvi jelek, hogy nyelvenként eltérően (önkéntesen) tagolják ugyanazt a valóságterületet. Ezt a fordítók érzik legjobban, amikor hiába próbálják megfeleltetni egymással két nyelv szavait: ez a megfelelés ritkán tökéletes. Gondoljunk arra, hogy hiába keressük olyan alapvető szavak tökéletes román megfelelőit, mint a *fa* vagy a *testvér*. Az első esetben választanunk kell a *lemn* 'fa mint anyag', *copac* 'élőfa', *pom* 'gyümölcsfa' között, a második esetben a *frate* 'fiútestvér' vagy a *soră* 'lánytestvér' között. Az *ő*-ről vagy az *ők*-ről a románban vagy a franciában tudnunk kell, hogy nőkre vagy férfiakra vonatkozik stb.

A *ház* szóban kétségtelenül önkényes a jelölt és a jelölő kapcsolata. De áll-e ugyanez a *háztető*-re is? Éppúgy nincs lo-

gikája annak, hogy éppen ezeket a szóelemeket kapcsoltuk össze a fogalom jelölésére, mint annak, hogy a *h-á-z* hangsor jelöli a lakóépületet? Részben ez is konvencionális, mert a nyelv másképpen (például egyetlen szóval vagy idegen szóval) is jelölhetné a fogalmat, de viszonylagosan motivált is, hiszen van logikája annak, hogy a nyelv éppen ezt a megoldást választotta. Ilyen relatív motiváltság kimutatható az összes olyan szavakban, amelyek szóalkotással jöttek létre. Idővel, különböző okok miatt, ez a motiváltság elhalványulhat, a korábban áttetsző szerkezetű összetett szó vagy származékszó egyszerűvé válik. Így a mai nyelvérzék már nem ismerheti fel az *arc* (orca) szóban az *orr* és a *száj* szavakat, a *reggel*-ben a *reg -vel* rágos alakját stb. Az alaktanilag motivált szó „értelmesebb” ugyan, de a nyelvi kommunikációban ennél néha fontosabbá válik a gazdaságosság, az, hogy a szó rövid legyen, könnyen ejthető.

Másféle, ún. jelentéstani motiváltság érvényesül például az 'íróeszköz' jelentésű *toll* szóban; tárgy történetileg ugyanis indokolni lehet, miért ez a neve a magyarban az írószerszámnak. Mint ahogy annak is megvan az oka, miért éppen *asztal* az 'asztal' neve. Ez közismerten szláv jövevényszó, és mint ilyen a magyarban magyarázható a szlávból (etimológiai motiváltság).

A szimbolikus jelek mellett, jóval kisebb számban, előfordulnak a nyelvben indexikus és ikonikus jelek is. Legalábbis részben ilyeneknek minősülnek az indulatszavak, illetve a hangutánzó szavak. Egy indulatszó elhangzásának többnyire megvan a közvetlen kiváltó oka, valami, ami fájdalmat, örömet, dühöt vált ki az emberből. Ilyen ok-okozati viszony alapján minősülhetne indexikus jelnek, de azt is könnyen tudjuk igazolni, hogy valamennyire mégis önkényes. Ha csak az oksági kapcsolat állna mögötte, akkor anyanyelvüktől függetlenül az emberek ugyanúgy jajgatnának, ugyanazzal az indulatszóval fejeznék ki meglepődésüket. De jól tudjuk, hogy ez nem így van. Az artikulálatlan üvöltést nem számítva, a jajgató ember is anyanyelvén jajgat, meglepődni is anyanyelvén lepődik meg. Ugyanezt mondhatjuk el a hangutánzó szavakról. Tőlük sem igen lehetne elvitatni némi ikonikus jelleget (azt is szoktuk mondani, hogy hangtanilag motiváltak), de a kakas mégis nyelvenként másképpen kukorékol, az ág másképpen reccsen, másképpen fejezzük ki az eső halk kopogását az ablaküvegen.

Többször hangsúlyoztuk, hogy a jeleszköznek — hogy érzékelhető legyen — minden esetben anyagnak kell lennie. A nyelv néha mégis mintha ellentmondana ennek. Ha a magyar *szék* — *szék/ek*, román *scaun* — *scaun/e* párhuzamát nézzük, azt látjuk, hogy egyes számban egy nyelvi jelet használ mindkét nyelv, többes számban kettőt, külön szóelemet a többes szám grammatikai kategóriájának jelölésére. Némileg más képet mutat a *láb* — *láb/ak*, angol *foot* — *feet* párhuzama. Az angol *feet* anélkül fejezi ki a többes számot, hogy ehhez külön nyelvi jelet használna. Itt másodlagosan két anyagi jel viszonya: a *foot* — *feet* oppozíciója szerepel jelként. Ehhez hasonló az ún. zéró jel, a zéró morféma. A grammatikából jól ismert, hogy például az *ír* + $\emptyset$ igealak jelhiánnyal jelöli a kijelentő módot, a jelen időt, az egyes szám harmadik személyt. Ezt ilyen oppozíciók teszik lehetővé: *ír* + $\emptyset$ — *ír* + *J*, *ír* + $\emptyset$ — *ír* + *T*, *ír* + $\emptyset$ — *ír* + *UNK* stb. Egyik esetben sem arról van szó, hogy a nyelvben anyagtalan jelek is volnának, hanem arról, hogy a nyelv mint gazdaságos jelrendszer nem csupán magukat a jeleket, hanem a jelviszonyokat (anyagi jelek szembenállását) is jelölésre használja föl, sőt éppen alapvető kategóriák jelölésére.

Nyelvi szintek és egységek

A mai értelemben vett nyelvtudomány történetét a XIX. század elejétől számítjuk: az ún. összehasonlító-történeti nyelvtudomány kialakulásától. A kezdeti időszakban, a múlt században szinte végig, a fő kérdés nem az volt, hogy mi a nyelv, hogyan működik a nyelv, hanem hogy melyik nyelv melyikkel rokon, és külön életében hogyan fejlődött. Az eredet és az evolúció, a fejlődés törvényszerűségei, ezek álltak a vizsgálatok középpontjában. Amikor a múlt század hetvenes éveitől magára a nyelvi rendszerre is ráterelődött a figyelem, mindjárt feltűnt, hogy a hagyományos grammatikai leírás egységeivel: a hanggal, a szóval és a mondattal nehéz, szinte lehetetlenség dolgozni, részint mert nehezen definiálhatók, részint pedig mert csupa változattal, variánssal találja szembe magát a kutató. Mint ahogy a botanikának is el kellett jutnia a növényegyedek vizsgálatától a rendszertani egységekig, ugyanúgy a nyelvészetnek is meg kellett tennie az utat a változattól a típusig. A feladat ugyanis most már nem a nyelvek rokonságának, változásának földerítése volt, hanem egy adott nyelv modelljének megtalálása. Ennek alapvető feltétele, hogy a beszédmegnyilvánulás jól érzékelhető, de végtelen változatosságban élénk táruló jelenségeiből el tudjunk jutni ahhoz, ami a nyelvi funkciók szempontjából bennük lényeges és állandó. Jakobson figyelt fel rá az ötvenes évek elején (1957/1969. 177—8), hogy a matematikában nagyjából ugyanebben az időben, a múlt század hetvenes éveiben vált fontossá az invariancia problémája. A nyelvészetben ennek a törekvésnek az első eredménye Baudouin de Courtenay nevéhez fűződik: ő jutott el elsőnek a fonéma fogalmához. Ezt követően aztán a variánsok és invariánsok elkülönítése, rendszerük szintenkénti leírása a modern nyelvészeti kutatások fő területévé vált. A matematikában és a fizikában az invariancia századunk elején vált különösen fontossá, Einsteinnek a relativitás általános elméletéről írott könyve hatására. Az elmélet tudatosította, hogy: „Kiindulni mindig csak a relatívumból lehet. Minden mérésünk relatív jellegű... Arról van szó, hogy mindezekből az adatokból kell kikeresni a bennük rejlő abszolútot, az általános érvényűt, az invariánst“ (Planck 1958/1985. 68). Ezzel egyidőben, 1916-ban jelent meg Ferdinand de Saussure *Bere-*

zetés az általános nyelvészetbe című munkája, amely ugyanennek a gondolatnak a jegyében hangsúlyozza a nyelv és a beszéd mint lényeg és jelenség megkülönböztetésének fontosságát, a nyelvi érték relatív jellegét, azt, hogy a nyelv alapegységei opozícióikban és viszonyaikban határozhatók meg. Így kapcsolódik össze a viszonszerűség és a viszonylagosság, a reláció és a relatív jelleg. A viszony a független változó, amelyhez minden viszonyítható, amelyből minden levezethető. Egyáltalán nem arról van szó, mint nagyon sokan gondolják, hogy minden relatívvá vált. Nem árt idézni ezzel kapcsolatban Max Planck figyelmeztetését: „Minden relatív... feltételez valami abszolútát, a relatívnek csak akkor van értelme, ha valami abszolúttal áll szemben. A gyakran hallott mondás, »minden relatív«, éppen olyan félrevezető, mint amennyire át nem gondolt...“ (i.m.).

Az invariáns elkülönítése a nyelv alsó szintjén történt meg legelőbb, folytatódott aztán egyre magasabb szinteken, hogy napjainkban jusson el a legfelsőig, a szövegig. Az eredményt az 5. ábra szemlélteti. Itt, akár csak az ezt követő tárgyalásban, a sorrend megfordul: nem a tudománytörténeti kronológia rendjét és nem a szintézis útját követjük, hanem az egyes szintek természetes egymásra épülését és az analízisét. Az ábrával a nyelv sokszor hangoztatott kettős tagolódását is szemléltetni szeretnők, azt, hogy a nyelv olyan jelentéssel bíró nyelvi elemekből épül föl, amelyek maguk funkcionális, de jelentéssel nem rendelkező, diszkrét komponensekből állnak. Ez azért is figyelemreméltó, mert ez a kettős tagoltság csak a genetikai kódot és az emberi nyelvet jellemzi.

Invariáns		Variáns
Jel- természetűek	Szövegszerkezeti modell Mondat Szintagma Lexéma Morféma	Szöveg Megnyilatkozás Szintagmavariáns Szó(alak) Allomorfi
A jelölő komponense	Fonéma	Allofón

5. ábra. Invariánsok és variánsok az egyes nyelvi szinteken

Szövegtípus – szöveg

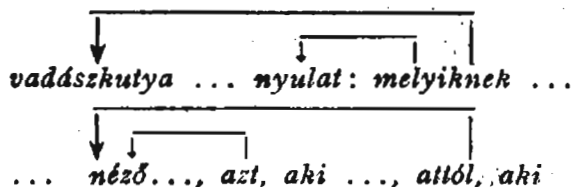
Legnagyobb a változatosság a nyelv felső és alsó szintjén: a beszédhang mint akusztikai jelenség — mint látni fogjuk — csupa változat, szöveg is annyi van, ahány közlési folyamat, a lehetséges mondatok száma pedig szintén végtelen.

A nyelvi közlésnek a legnagyobb funkcionális egység, a szöveg a szerkezeti kerete (vö. Balázs 1985. 9). Ebből ered a változatossága. Minden közlési folyamatnak más a szerkezeti kerete, más szövegben realizálódik. A terjedelem nem releváns jegye: szöveg lehet egyetlen mondat is, sőt egy mondattöredék is, ha a kommunikáció ennyit kíván meg, de lehet egész könyvnyi terjedelmű is. Ismérvei egészen másfélék: a mondatok puszta halmazától az összetartó erő (kohézió) érvényesülése különbözteti meg. A kohéziót elsősorban az alkotóelemek jelentésének szerves összefüggése és a szerkezeti kapcsoltság biztosítja. A latin *textus* szemantikai, valamint a magyar *szövet* és *szöveg* etimológiai kapcsolatára is utaló hasonlattal: a szöveg mondatainak szintaktikai kapcsolódása úgy viszi előre lineárisan és tartja össze a szöveget, mint a szövetet a láncfonalak, a visszatérő, ismétlődő, eltűnő és felbukkanó szemantikai jegyek pedig olyanok, mint a láncfonalakra merőlegesen futó vetülékfonalak (l. Balázs i.m. 18). Lássuk mindezt egy konkrét szövegben:

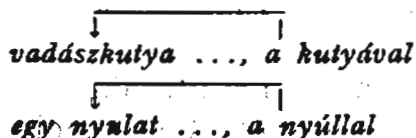
„Vadászkutya kerget egy nyulat: melyiknek szurkol a néző? Egész világ választja el azt, aki a kutyával, attól, aki a nyúllal tart. Ha bármikor két egymás mögött szaladó embert látok az utcán, a körülmények ismerete nélkül is mindig az elől futót félttem a mögötte loholó »fogják meg« kiáltástól. Tehát a gyávábbat? A gyöngébbet? Esetleg a tolvajt? Mérlegelés nélkül magát a Menekülést pártolom az Üldözéssel szemben...” (Déry Tibor).

A szöveg szintaktikai szintjén a mondatok hol szorosabb, hol lazább mellérendeléssel kapcsolódnak egymáshoz. Szorosabb ez a viszony a két első mondat között, aztán a 3—7. között, e két egység egymás közti viszonya lazább. A *tehát* kötőszó következtető viszonyt jelöl a 3., illetőleg a 4—6. között. Ez utóbbiak egymással választó viszonyban vannak, erre halványan az *esetleg* utal. Ezen túlmenően a szöveg lineáris rendjében több olyan nyelvi eszköz van, amely lehetővé teszi, hogy a később következő elemek, azzal, hogy visszautalnak rájuk

(anafora), kapcsolódjanak az előzőkhöz, az elöl állók pedig utalhatnak a későbbiekre (katafora), megteremtve ezzel az olvasó számára a kellő pszichikai feszültséget is. Anaforikus szerepe van egész sor névmásnak:

de nem csupán névmásnak, hanem a határozott névelő használatának is:

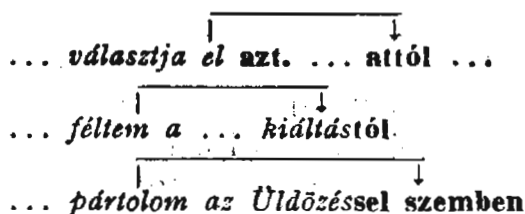

vagy a kihagyásnak:

... azt a [nézőt], aki a kutyával [tart]
 ... attól [a nézőtől] ... stb.

Az ellipszist épp az teszi lehetővé, hogy a kihagyott szó már előfordult a szövegben. Több hiányos szerkezetű mondat is ilyen visszautaló funkciójú. Ezek, mint fogaskerek, hiányaikkal kapaszkodnak az előttük lévőkbe.

Előre utaló, kataforikus szerepük van például az igei vonzatoknak:

Tartalom szempontjából a szöveg nem homogén: három részre tagolódik. Egészen iskolásan megfogalmazva: az első rész a nyulat üldöző kutyáról szól, a második az egymást üldöző emberekről, a harmadik az Üldözésről és a Menekülésről mint általános fogalmakról. Ami közös mindhárom részben: a szolidaritás a menekülővel. E tagoltság miatt szemantikai szinten a szöveg legfőbb jellemzője nem is annyira a szokásos ismétlődés, ugyanazon tartalmaknak a felbukkanása, hanem néhány

szemantikai állandó folytonos átalakulása. Négy ilyen szemantikai állandó következtethető ki: 'üldöz', 'üldöző', 'menekülő', 'szolidaritás'. Hogyan ismétlődik, konkretizálódik mindez? Figyeljük meg az alábbi sorokat:

'üldöz':	<i>kerget</i> → <i>szalad</i> → <i>loholó</i>
'üldöző':	<i>vadászkutya</i> → <i>kutyával</i> → <i>embert</i> → "fogják meg" <i>kiáltás</i> → <i>Üldözés</i>
'menekülő':	<i>nyulat</i> → <i>nyúllal</i> → <i>embert</i> → <i>elől futót</i> → <i>gyöngébbet</i> → <i>tolvajt</i> → <i>Menekülést</i>
'szolidaritás':	<i>szurkol</i> → <i>tart valakivel</i> → <i>félt</i> → <i>pártol</i>

Ebben a hullámzó szemantikai transzformációban szerepét kap a tapadásos főnevesülés (*futót, gyávábbat, gyöngébbet*), a pars pro toto metonímia („fogják meg“ *kiáltás*) és a *Menekülés* és *Üldözés* mint szimbólum.

Az állandó tartalmaknak ez a folytonos átalakulása már jelzi, hogy pragmatikai szinten nem a konkrét szituáció a lényeges, hanem az ettől való eltávolodás az általános felé. A konkrét szituációra a rámutató (deiktikus) elemeknek kellene utalniuk, ám ehelyett a *bármikor, mindig* éppen az időtlenséget, a helyzet elhanyagolható voltát jelzi, más szerkezetek az állítás feltétel nélküliségét: *a körülmények ismerete nélkül, mérlegelés nélkül*. A szituációtól való elvonatkoztatás, a konkrétumtól való eltávolodás általános érvényűvé teszi a szöveget, a követendő erkölcsi magatartás példázatává. A közlésnek az olvasóra vonatkozó konatív funkciója nem az, hogy tedd ezt vagy azt, hanem hogy ilyen légy.

De mi az, kérdezheti az olvasó, ami nem egyéni, nem alkalmi ebben a szövegben? Ami elvonatkoztatható mint invariancia? Ami tipikus? Mint jeleztük, kimutatható valamely szabályszerűség a mondatok egymáshoz való viszonyításában, abban, ahogy az író az anafora és a katafora eszközeivel élhet, sőt abban is van némi törvényszerűség, ahogy szemantikai és pragmatikai eszközökkel eljut a konkrétól az általánosig. Vagy csupán véletlen volna, hogy a kutyától és a nyúltól, tehát állatoktól indul a példázat, mint a legtöbb fabulában az ókortól napjainkig? Más szövegekben jobban érvényesülhetnek ilyen vagy olyan szövegszerkesztési, műfaji, formai kötöttségek. Egeszen mások a kötöttségek egy időmértékes strófában, mint egy levélben, de tagadhatatlan, hogy mindkettőben jelen vannak. Ezek azok a tipikus sajátosságok, amelyek szövegmodelleket mint invariánsokat határoznak meg.

Mondat – megnyilatkozás

Ha a szöveget úgy határoztuk meg, mint a nyelvi közlés legnagyobb funkcionális egységét, akkor a mondatról azt mondhatjuk, hogy az meg a legkisebb ilyen egysége. A régebbi nyelvtanók inkább tartalmilag próbálták megragadni, és így azt emelték ki jellemző vonásaként, hogy teljes gondolatot fejez ki, az újabbak főként azt hangsúlyozzák, hogy mint szintaktikai, nyelvtani szerkezet a beszédnek viszonylag autonóm szakasza. Azért ennyire problematikus a mondat megközelítése, mert akár tartalmát, akár szerkezetét nézzük, nyelvenként, sőt egy nyelven belül is nagy változatosságot mutat.

A mondat tartalma szorosan összefügg a közlési céllal és a szituációval, amelyben a közlés folyik. Így azok a különbségek, amelyeket a mondatok tartalmi vagy modalitásbeli különbségeinek szokás tekinteni, voltaképpen eltérő közlési célokra vezethetők vissza. Előbbi szövegünk első mondata egy tényt közöl (denotatív funkciójú), a modalitást, azaz az igemódok, bizonyos módosítószók használatát, valamint a hanglejtést, hangsúlyozást tekintve kijelentő mondat. A második mondat kérdő: *Melyiknek szurkol a néző?* A kérdő mondatok többsége azért hangzik el, hogy a beszélő (kérdező) választ (információt) kapjon a hallgatótól. Szinte minden kérdéshez hozzáérhető a felszólítás is: *Mondd meg! Döntsd el!* stb. Egészen tisztán jut kifejezésre ez a konatív funkció a felszólító mondatokban. A felkiáltó és az óhajtó mondatok jellegzetesen érzelemkifejező szerepűek. De mindez: hogy tartalmilag vagy szerkezetileg milyen egy mondat, milyen célt szolgál a közlésben, végső soron a kontextusban és a szituációban dől el. (Pl. a kérdő mondat is lehet felkiáltó értékű: *Tehetek én róla?*)

Lényeges különbség van a kontextustól és szituációtól független mondat és a szövegbe ágyazott mondat között. Az előbbi a valóságban nem is létezik, csak mintaként (és esetleg nyelvtani példamondatként), olyan mintaként, amelyhez a szövegbeli mondat viszonyítható. Beszéd közben az egyes mondatokat egymáshoz viszonyítjuk, úgy alakítjuk át, úgy módosítjuk őket, hogy végül szöveget alkossanak. Ez az átalakítás, módosítás azzal jár, hogy elhagyunk ismétlődő elemeket, és betolunk olyanokat, amelyek előre vagy hátra utalnak. És bár e művelet nyomán a szöveg mondatai hiányosakká válnak, vagy éppen valami többletet tartalmaznak, a hallgató vagy az ol-

vasó a mintához, a konvencionális szerkezethez viszonyítja őket, és így mint teljes, befejezett mondatokat értelmezi (vö. Károly 1980—1981). A minta tehát maga a mondat (rendszermondat), azaz a teljes mondat, amely megfelel a grammatikai szabályoknak, a kimondott vagy leírt konkrét mondat pedig a megnyilatkozás (szövegmondat). Mielőtt részletesebben elemeznék előző példaszövegünk alapján, hogy milyen különbség van a mondat mint invariáns és a megnyilatkozás mint variáns között, tanulságos megidéznünk, hogyan vall az említett szerkesztési műveletről, a mondatok egymásba szövéséről Déry Tibor: „... munkámban a legjobb szórakozást általában mondataim szövése szerzi. Aprólékos bibelődésnek tetszik, holott valójában az alkotóerő próbája; a hozzáértés és a buzgalom, az írói tőke, amelyet e munkába fektetünk, különbözteti meg a művet a műkedvelői lelkesedéstől. Ismerjük a mondanivalónkat, de hogyan mondjuk ki? A mondat határozza meg. Annak áttételén fordul ki írói tervünk a papírra, a véghezvitel állapotába; jó volt-e a tervezés vagy megbuktunk-e vele, itt derül ki. A jó mondat eleven, mint maga a teremtés. Vonzza a rá következő verrokon jót, taszítja az idegen rosszat. Ezért is olyan veszélyes egy mű első mondata, mert praenatális lendületével az egész munka sikeréről vagy csődjéről dönthet.“

A megnyilatkozás akusztikai sajátosságai nyilván csak élőszóban érvényesülhetnek. Így fonológiai arculatát tekintve könnyebben jellemezhető a mondat: ez ugyanis nem más, mint az adott fonémák sora, kiegészülve olyan prozódiai sajátosságokkal, amelyek szabályszerűen hozzátartoznak az adott mondatpushoz. Ez a mondat: *Vadászkatya kerget egy nyulat*, 22 fonéma sorozatából áll, az egyes szavak első szótagja hangsúlyos (kivéve az *egy* névelőt), a mondathangsúly is az első, *va*-szótagon van. Mint a kijelentő mondatoké általában, hanglejtése ereszkedő. Hasonló ehhez a következő, kérdőszós kérdőmondat hanglejtése is. De a három kérdőszó nélküli kérdés már emelkedő—eső hanglejtésű. Hogy aztán e fonémák és e prozódiai sémák hogyan realizálódnak a megnyilatkozásban, az már teljesen egyéni és alkalmi jellegű. Előfordulhat, hogy a beszélőnek hibás vagy regionális színezetű a kiejtése, esetleg nem ismeri vagy nem tartja tiszteletben a prozódiai szabályokat, és emiatt az első kérdő mondatot is emelkedő—eső hanglejtéssel ejti stb.

Az önmagában álló mondat többértelmű lehet, de a szöveg-összefüggés és a szituáció a megnyilatkozást már rendszerint egyértelművé teszi. Például, ha rendszermondatnak tekintjük ezt: *Az elől futót féltem*, a futó utalhat nyúlra is, de kutyára is, emberre is vagy egy futóverseny résztvevőjére stb. Megnyilatkozásként már egyértelműen csak erre vagy arra. A mondatban gyakoriak az üres morfémák. Pl.: *Melyiknek szurkol a néző?* — a névmás itt tartalmatlan, csak a kontextusban telítődik ezzel a jelentéssel: 'a kutyának vagy a nyúlnak'. A mondat alapjelentése, amely a lexémák szótári jelentéséből áll, a megnyilatkozásban is megőrződik, de kiegészül a kontextusból és a szituációból. Ha ketten, két különböző szituációban használják ugyanazt a mondatot, a jelentés már nem teljesen ugyanaz. Sőt van, amikor egészen eltérő. Az ismert vicc szerint: az a hír, hogy „A vadász meglőtte a medvét“, egészen mást jelent a vadászok, és mást a medvék lapjában.

Szerkezetileg a mondat teljes, autonóm struktúra. A megnyilatkozás is lehet teljes struktúra, de ennek autonómiája már relatív. Lehet hiányos szerkezetű is: ilyenkor mindig a teljes mondat alapján értjük meg, ahhoz viszonyítjuk. Példánkban ilyen hiányos megnyilatkozás a következő:

A gyöngébbet?

azaz rendszermondatként:

[En] a gyöngébb [ember]t [féltem]?

Tartalmazhat a megnyilatkozás többletet is a szabályoshoz képest, mint példánkban a *tehát* és az *esetleg*, amelyek kifejezve mutatva kapcsolatot teremtenek az egyes megnyilatkozások között. Nem ritka a tagolatlan megnyilatkozás sem: az egyszavas felkiáltás, az egyszavas tagadás, igenlés, megszólítás, köszönés stb. Végül lehet a szövegmondat szabálytalan vagy akár hibás struktúra is.

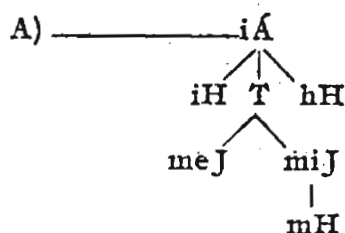
Szintagma — szintagmavariáns

A mondatot alsóbb szinten szintaktikai szerkezetek alkotják, szószerkezetek (szintagmák). Bennük a viszonyoknak, vonatkozásoknak egész rendszere realizálódik. Így a mondat nem más, mint bonyolult viszonyhálózat, amely összekapcsolja az egymást lineárisan követő nyelvi elemeket, ugyanakkor mindegyre utal a szituációra, a nyelven kívüli valóságra is. Ezért,

egy-egy ilyen elemi viszony jelölőjeként válik fontossá a szó szerkezet fogalma. Logikailag természetes, hogy minden elemi viszonynak két pólusa van, minden egyes viszonyt két nyelvi elem jelöl, természetes tehát, hogy a szó szerkezet is kéttagú. A szerkezettagok minősége (értéke) is csak egymásra vonatkoztatva határozható meg. Ilyen viszonyfogalmak a mondat fő részei is: az állítmány az alanyhoz viszonyítva, arra vonatkoztatva állítmány, az alany pedig az állítmányhoz viszonyítva alany. Figyeljük meg a szó szerkezetek kapcsolódását egy, az előbbi szövegből kiragadott mondatban (a mondat szerkezetét a szokásos módon ábrázoljuk):

... bármikor két egymás mögött szaladó embert látok az utcán...

A szó szerkezetek jellegzetes típusa alárendelő jellegű. Ez azt jelenti, hogy a szó szerkezetet alkotó két elemből az egyik a mondat magasabb szintjén helyezkedik el (ez az alaptag), a másik alacsonyabb szinten (ez a determináns). Van példánkban néhány olyan szó szerkezet, amelynek közös az alaptagja, de vannak olyanok is, amelyekben a determináns egy további szerkezet alaptagjává válik és így tovább. Kiragadva néhány szó szerkezetet: *bármikor ... látok; embert látok; szaladó embert*, megállapítható, hogy a magyarban a mondat lineáris rendjében, a determináns rendszerint megelőzi az alaptagot, ún. T—I típusú nyelv (a tárgy az ige előtt áll; a románban az ezzel ellentétes szórend a természetes); de a fordított sorrend sem ritka: *látok az utcán*. A linearitás azzal is jár, hogy egy-egy szó szerkezet tagjai, bár szintaktikailag közvetlenül egymáshoz kapcsolódnak, a mondatban nem feltétlenül állnak egymás mellett (*bármikor ... látok*). Az is jellemző az alárendelő szó szerkezetre, hogy redukálható az alaptagra, anélkül hogy ez a mondat szerkezetét felborítaná. Ha ebből: *szaladó embert látok* elhagyjuk a jelzőt, ez nem érinti az alaptag (*embert*) tárgyi funkcióját. A szó szerkezetben belüli viszony hol jelölt (mint a T—I típusú nyelvekben általában: szuffixummal, példánkban raggal vagy névutóval), hol jelöletlen (*szaladó embert*). Nem

ismeretlen a szintagmavariáns fogalma sem. Az *egymás mögött szaladó* szó szerkezet tulajdonképpen variánsa ennek: *egymás mögött szalad*. Vagy a *szaladó ember* szerkezet nyilván nagyon közel áll az *ember szalad* predikatív szerkezethez, ezért az *egymás mögött szaladó* szintagma átalakítható (transzformálható) külön tagmondattá: *látok az utcán két embert, akik egymás mögött szaladnak*.

A mellérendelő szó szerkezetek tagjai egyenrangúak, ezért bármelyik tagjukra redukálhatók, illetve minden korlátozás nélkül bővíthetők. Pl. ebben a mondatban: *Könyvet, ruhát, pizzamát, mindent belegyűrt a táskájába*, az állítmányhoz kapcsolódó négy tárgy egymással mellérendelő szó szerkezetet alkot. Bármelyikük elhagyható, illetve a sorozat akárhány újabb tárggyal bővíthető, ez nem zavarja meg a mondat szerkezetét.

Sajátos az alany—állítmány viszonyt kifejező ún. predikatív szerkezet. Ez a mondat lelke, ettől kezd élni a mondat, ez egyik tagjára sem redukálható (vö. Telegdi 1977. 111).

Lexéma — szó(alak)

A szó szerkezet pólusain elhelyezkedő nyelvi elemek a szavak (bár — mint később látni fogjuk — nem éppen minden szótípus épül be szervesen a mondatba). A szót, téves beidegződéssel, téglához szokás hasonlítani, amelyből mint kész elemből épül föl a mondat. Ez az analógia csupán az ún. izoláló nyelvekre nézve volna többé-kevésbé elfogadható. A magyarban és más ragozó nyelvekben, de a flektáló indoeurópai nyelvekben is a szó eleven, mozgékony, bonyolult nyelvi elem. Elevensége nagy mértékben függ mondattani szerepétől. Ha stiláris-hangulati árnyalatait is nézzük, szinte ahány szó, annyi világ. Egyiknek az ódonsága, patinája ejt ámulatba, másiknak a frissessége, hamvassága búvól el. Vannak közöttük ritkán használtak, mint valamely ünneplő ruha, és agyoncsépeltek, a használatban megkopottak, súlytalanná váltak. Vannak továbbá parasztosak, darabosak, mint a kapanyélhez kérgesült tenyér, finomak, mint a szalonok porceláncsészéi, félrevezetők, rava-szok, amelyek csapdába ejtik a gyanútlan, pontosak, finoman metszettek, hűvösek, mint valamely acélszerszám, puhák, tapadók, olvadékonyak, mint a bársony, a vatta, a pihe vagy a hó.

A nyelvi rendszerben a szó az a legkisebb nyelvi elem, amelyet még a spontán nyelvérzék el tud különíteni. Nyilván

azért, mert viszonylag önálló. A mondatban tapad ugyan a többi szóhoz, de nem elválaszthatatlan tőlük. *Vadászkutya kerget egy nyulat...* E mondat szavai közé újakat iktathatunk: *Vadászkutya dühösen kerget egy riadt nyulat.* A *vadászkutya* szó is felbontható ugyan, mégis egyetlen lexikális egység: összetett szó, tagjai közé nem is iktatható más szó. A szónak ezt a viszonylagos önállóságát az is jelzi, hogy adott szituációban mondatértékű lehet: *Mit kerget a vadászkutya? Nyulat.*

Ha a szavak ilyen csoportjait nézzük:

*nyúl, nyulat, nyúllal ... ,
kerget, kergeti, kergette ... ,
sok, több, legtöbb ... ,
te, téged, veled, neked ... ,*

nem nehéz belátnunk, hogy tagjaik összetartoznak. Van bennük (jelentésükben, szerkezetükben, mondatbeli felhasználásukban stb.) valami, ami közös, ami invariáns. Ez a lexéma. Ennek realizálása — a variáns — pedig a szóalak. Konvencionálisan a lexémát a toldalék nélküli szóalakkal szoktuk jelölni, bár ez is csak egy a szóalakok közül:

NYÚL — *nyúl, nyulat, nyúllal* stb.

Szótárakban is a szócikkek rendszerint nem szóalakokra, hanem lexémákra vonatkoznak. A toldalék nélküli címszó is lexémát reprezentál.

A szó szerkezetileg is változatos képződmény: lehet egyszerű vagy összetett (sőt többszörösen összetett), alapszó vagy származékszó (ha képzés eredményeként jött létre), toldalék nélküli és toldalékos stb. További változatos típusok különülnek el szófaji, jelölési, stiláris vagy helyi érték szerint, a jelentés és a hangalak kapcsolata szerint stb.

Morféma — allomorf

Abból, hogy a legtöbb esetben a szó maga is szerkesztett nyelvi egység, következik, hogy kell lennie egy nála kisebb, alacsonyabb szinten elhelyezkedő, már nem szerkesztett, de még jelszerű, azaz jelentéssel bíró nyelvi egységnek. Ez a nyelvi egység a szóelem vagy morféma. Az előbbi mondatból, amely négy szóból állt, kettő további jelentéses elemekre bontható:

(vad-ász)+kutya ... nyul-at

Az ebből a felbontásból származó morféma-k néhány fontos tulajdonsággal szolgálnak. Az egyik, hogy ezen a szinten is számolni kell variánsokkal. A KUTYA morféma-nak két változata van, két allomorfa: *kutya* és *kutyá-*, a NYŰL-nak is kettő: *nyúl* és *nyul-*, az -ÁSZ-nak: *-ász* és *-ész*. Az allomorfo-k persze nem szabad variánsok, realizációjukat a környezet határozza meg. Pl. *vadász, de kertész, nyúl-lal, de nyulat* stb. A nyelv-tanban mindez mint a tövek, illetőleg a toldalékok egy- és többalakúsága jelenik meg.

A másik, az előbbinél talán feltűnőbb eltérés a morféma-k között, hogy vannak olyanok, amelyek szóértékűek, tehát ön-állón is használatosak (*vad, kutya, nyúl* stb.), ezek szabad morféma-k vagy főszóelemek, mások — mint az -ÁSZ, -T — csak az előbbiekhöz társulva jelenhetnek meg, önmagukban nem, ezért kötött morféma-k vagy mellékszóelemek. A magyar-ban ez a két kategória nagyjából egybeesik az abszolút tövek és a toldalékok osztályával.

Tovább lépve, most már csak a kötött morféma-akat elemezve, azt tapasztaljuk, hogy a *nyul-at* és a *vad-ász* toldalékos formák között lényeges különbség van. Az előbbi tovább nem toldalékolható, az utóbbi igen, hiszen van: *vadászik, vadászás, vadászok, vadászokat* stb. A szóalakot lezáró toldalék, amely egyben a mondatbeli viszonyítás eszköze is, a rag, az pedig, amely teljesen nyitottan hagyja, tehát lényegében új alapszót hoz létre, a képző (mint az -ÁSZ), a kettő közötti, amely után már csak rag következhet, a jel (pl. *vad-ász-ok-at*).

A magyarban tehát, amely szinte kizárólag csak szuffixumokat használ, a különböző morfématípusok kapcsolódási sorrendje rendszerint a következő:

$$T(T_1+T_2\dots)+K(K_1+K_2\dots)+J(J_1+J_2\dots)+R$$

A nyelvi elemzésnek a szövegtől a szóelemig haladó folyamatában a nyelvi tagolódás első szintjét jártuk be. Ennek a szintnek analóg kód jellege van, amennyiben a kisebb vagy nagyobb nyelvi egységeknek egyaránt van megfelelésük a nyelven kívüli valóságban, mind jeltermészetűek. Az analóg kódra éppen az jellemző, hogy jeleinek nagy, esetleg végtelen számával hozzáidomul a kifejezendő tartalmakhoz. Szöveg annyi van, ahány közlés, azaz lényegében végtelen; a mondatok száma matematikai értelemben éppen nem végtelen, de gyakorlatilag kimeríthetetlen, a szavak száma még mindig milliós nagy-

ságrendben fejezhető ki, a szóelemeké ugyan ennél jóval kisebb, de néhány tízezernél bizonyára nem kevesebb. Ám a nyelv szerkezetének az egyik legcsodálatosabb vonása kettős tagolódása: van egy alsóbb szintje, amely jelentés nélküli egységekből áll.

Fonéma – allofón

Ennek az alsóbb szintnek az egységei a beszédhangok. Az előbbi mondat egyik szavát felbontva *v-a-d-á-sz-k-u-ty-a*. A jelentéses egységek számához képest a funkcionális hangegységek száma rendkívül kicsi, a magyar nyelvben mindössze 68 (vö. Szende 1982. 258). Ezen a szinten még feltűnőbb a kontraszt a variánsok és az invariánsok száma között. Ha ugyanis az emberi nyelv hangjait mint egy akusztikai folyamat egységeit fizikai realitásuk felől közelítjük meg, akkor már számuk jószerivel meghatározhatatlan. Ahányszor és ahányan kiejtenek egy hangot, ez fizikai jellemzőit tekintve annyiféle. De az akusztikai minőségek kisebb-nagyobb eltérései nyelvi szempontból lényegtelenek, nem relevánsak. Nyelvi szempontból csak néhány disztinktív hangtulajdonság kontrasztja, bináris oppozíciója, megléte vagy hiánya fontos. Ilyen hangtulajdonságok szerves egységéből áll össze a fonéma, amelynek lényege éppen az, hogy legalább egy jegyben különbözzék a többitől (l. a 6. ábrát!).

Jegyek	/a/	/á/	/o/	/ó/	/u/	/ú/	/e/	/é/	/i/	/í/	/ø/	/õ/	/ü/	/ű/
magas	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+
alsó	+	+	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–
felső	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–	+	+
kerekített	+	–	+	+	+	+	–	–	–	–	+	+	+	+
hosszú	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+

6. ábra. A magyar magánhangzó-fonémák megkülönböztető jegyek szerint

Elemi összetevőkre bontva előbbi példánk fonémáit:

/v/	/a/	/d/	/á/	/sz/ ...
+ mássalhangzó	– msh	+ msh	– msh	+ msh
– zárhang	– magas	+ zárh.	– magas	– zárhang
+ ajak-foghang	+ alsó	+ foghang	+ alsó	+ foghang
+ szájhang	+ kerekített	+ szájh.	– kerekített	+ szájhang
+ zöngés	– hosszú	+ zöngés	+ hosszú	– zöngés
– hosszú		– hosszú		– hosszú

Nyelvünkben az egyik legjellegzetesebb megkülönböztető sajátosság az időtartam, ez magán- és mássalhangzóinkat is jellemzi. Az oppozíció itt a hosszú—rövid végleteiben jelentkezik: *tör* : *tór*. Akusztikailag nyilván fokozatos az átmenet az /*ö*/ és /*ő*/ között, a beszélőnek (ill. a hallgatónak) mégis csak e két véglet között kell különbséget tennie. Ha tehát félhosszú [*ö*]-t hall, döntenie kell, hogy az a rövid vagy a hosszú /*ö*/ realizációja, a *tör* vagy a *tór* alkotóeleme. Ebben a fonetikai helyzetben, azonszótagú *r* (vagy *l*, *j*) előtt nagy valószínűséggel éppen félhosszú hangot ejtünk rövid helyett, ez tehát itt az /*ö*/ környezeti variánsa, allofónja. Mint ahogy az *ember* szó /*e*/ fonémájának a szó elején egy nazális allofónját ([*ẽ*]) ejtjük és halljuk. Egyéni ejtésben ennél persze jóval több a realizációs lehetőség: ejtethet valaki a megszokottnál keményebb *t* és *d* hangot, úgy, hogy nyelve hegyét nem a felső fogsor mögé helyezi, hanem a fogsorra, ejtethet egészen lágy (selyp) *sz* és *z* hangot, az *ó* és *ő* helyett diftongizált (*ou*-nak, *öü*-nek hangzó) változatokat. Ezek az illető fonémák szabad variánsai. Összegezve tehát: a fonéma tulajdonképpen absztrakt hangtípus, amely a hangoknak a nyelvi funkció szempontjából releváns jegyeit tartalmazza, az allofón ennek realizációja. Az említett megkülönböztető jegyek funkciója a fonémák egymástól való elhatárolása, a fonémák nyelvi funkciója pedig a jelekké való kombinálódás, illetőleg a jelek egymástól való megkülönböztetése. Sem egyiknek, sem másiknak nincsen közvetlen köze a jelentéshez, hiszen ilyen nyelvi jelek, mint *tér*, *dér*, *kér*, *mér* stb., egyetlen fonémában térnek el, kettőben megegyeznek, jelentéseikben még sincs semmi közös vonás.

Azt mondtuk, hogy a fonéma nem más, mint néhány, az adott nyelvre jellemző jelmegkülönböztető hangtulajdonság együttese. Kissé talán megtévesztő ez, hogy „az adott nyelvre jellemző“, mert ebből arra lehetne gondolni, hogy minden nyelvben sajátos hangtulajdonságokkal kell számolni. Holott a feltűnő éppen az, hogy ezek a bináris oppozíciók univerzálisak, számuk a világ összes nyelvében alig több két tucatnál. Sajátos viszont, hogy az egyes nyelvek hány és milyen oppozíciós lehetőséget aknáznak ki, amelyek aztán jellegzetes fonológiai-fonetikai arculatukat meghatározzák. Ehhez a „jellegzetes fonetikai arculat“-hoz magukon a fonémákon kívül hozzátartoznak azok a szabályok is, amelyek megszabják, hogy ezek mi-

lyen sorrendben követhetik egymást. Azt például, hogy eredeti magyar szavakban nagyon korlátozott több mássalhangzó egymáshoz való kapcsolódása (a mássalhangzó-torlódás), érvényesül a magánhangzó-összhang stb.

Nem szóltunk eddig két lényeges akusztikai tulajdonságról, amely adott esetben fonológiai megkülönböztető jeggyé is válik, de az eddigiektől eltérően nem az egyes beszédhangokhoz kapcsolódik, nem szegmentálható, hanem a nyelvi jel(ek)et alkotó beszédhangokat együttesen jellemzi. Ez a szuprasegmentális, azaz a hangsorra reáépülő sajátosság a hangerő, azaz a hangsúly és a hangmagasság váltakozása: a hanglejtés, a beszéd dallama. A hangsúly a szótaghoz kapcsolódik mint akusztikai egységhez, nem más, mint olyan hangerőtöbblet, amely a szótagok egyikét vagy másikat a többitől megkülönbözteti, a többi közül kiemeli. Vannak nyelvek, mint pl. a román, az orosz vagy az angol, amelyekben a hangsúlynak fonológiai megkülönböztető szerepe van, ezekben a hangsúly szabad. Ismeretesek a románból ilyen szembenállások, mint *copii* 'másolatok' — *copii* 'gyerekek', az oroszból: *muka* 'kín' — *muka* 'liszt', az angoltól: *subject* 'alattvaló', *subject* 'alávet' stb. Másokban, mint a magyarban is, a szóhangsúlynak állandó helye van (kötött), így szerepe arra szorítkozik, hogy a beszéd akusztikai folyamatában jelezze a szóhatárokat: *Vadászku^tya kerget egy nyulat...*; mint mondathangsúly az értemi kiemelését szolgálja. A franciában a kötött szóhangsúly az utolsó szótagra esik, a lengyelben az utolsó előttire.

A hanglejtés már nem a szótaghoz, a magyarban nem is a szóhoz, hanem a mondathoz kapcsolódó, azt jellemző hangtulajdonság:

*Vadászku^tya kerget egy nyulat.
Tehát a gyávábbat? A gyöngébbet?*

Itt írásjelekkel próbáljuk halványan érzékeltetni a kijelentés előbb hirtelen, majd fokozatosan ereszkedő, valamint a kérdészó nélküli kérdés emelkedő, aztán meredekebben eső dallama közötti nagyon is eleven, feltűnő különbséget. Mint látni fogjuk, vannak nyelvek, amelyekben a hanglejtés olyan fonológiai jegy, amely szavakat különböztet meg.

Nyelv és beszéd

Azzal, hogy a nyelv minden szintjén sikerült elhatárolni az invariánsokat a variánsoktól, lehetőség nyílik egy további, ennél általánosabb megkülönböztetésre. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvi tényeknek van egy társadalmi, objektív szférája, amelynek az invariánsok az alapkategóriái, de az invariánsokat is az őket összetartó belső viszonyok által definiáljuk, van továbbá egy másik, gyakorlati szférája, amely a változatokon alapul. Az előbbit tekintette Saussure nyelvnek (*langue*), az utóbbit beszédnek (*parole*). Saussure azért tartja fontosnak nyelv és beszéd megkülönböztetését, mert ezáltal „elválasztjuk 1. a társadalmat az egyénitől, 2. a lényegest a járulékostól és többé-kevésbé véletlentől is“ (Saussure 1906—1911/1967. 31). A beszéd tehát úgy viszonyul a nyelvhez, mint partikuláris az általánoshoz, mint aktuális a virtuálishoz. Ez a nagyon lényeges különbségtétel végigvonul az egész modern nyelvtudományon: a kommunikációelméletben mint kód és üzenet jelenik meg, a generatív nyelvelméletben mint kompetencia és performancia stb.

A mű és működés megkülönböztetés szempontját is érvényesítve, Karl Bühler a harmincas években felbontja Saussure fogalmait, és így ő már nem két, hanem négy tényezőt különböztet meg: beszédtevékenység és beszédmű, nyelvi tevékenység és nyelvi mű (1934). Ebből a felbontásból még inkább kitűnik, hogy a nyelv (sem Saussure-nél, de még kevésbé Bühlernél) nem statikus képződmény, hiszen a nyelvi működés szabályait is magába foglalja, és így „dinamikus és potenciális, a produktívásra való képessége a jellemző“ (Károly 1970. 183).

A tárgyilagosság kedvéért azonban arra is utalnunk kell, hogy a Saussure-től eredő különbségtételnek negatív következményei is voltak. Az egyik, hogy a mester, de talán még inkább követői nagyon mereven értelmezték a nyelv és a beszéd elhatárolását. A másik — amit a fentebbi idézet is jelez —, hogy a beszéd, a nyelvhasználat vizsgálata egy időre háttérbe szorult, lévén az Saussure felfogásában „járulékos és többé-kevésbé véletlen“. Annak azonban, hogy a nyelvhasználat kutatása nem fejlődhetett, egy módszertani paradoxon is oka, az ti., hogy a nyelv társadalmi aspektusa bármely személy egyedi

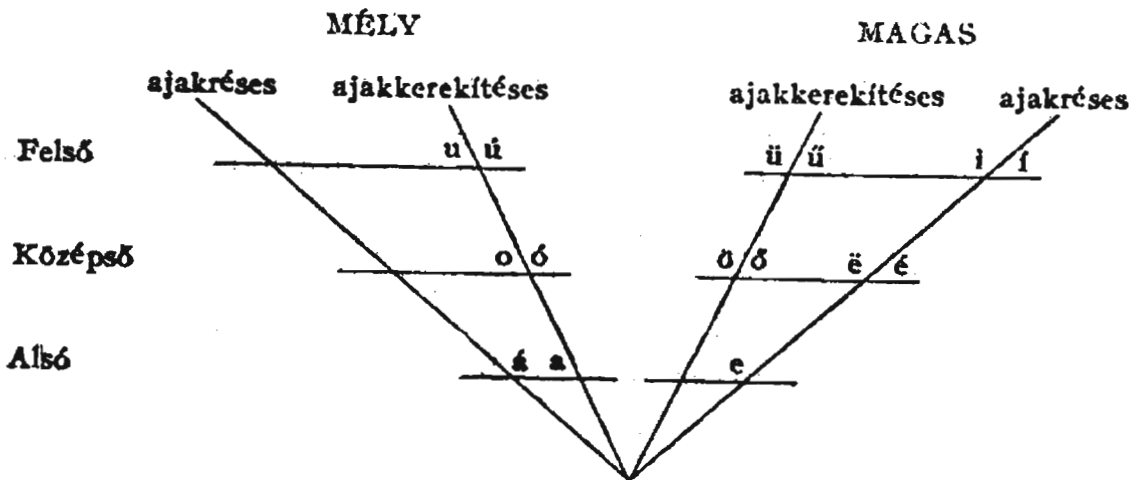
megfigyelésével vizsgálható (tehát önmegfigyeléssel is), egyéni vonatkozása viszont csak a társadalmi kontextusban történő megfigyelésével érhető tetten. A nyelvészetet úgy határozták meg, hogy kizárták belőle a társas viselkedés vagy a beszéd kutatását. A nyelvészet végső tárgya azonban a beszélőközöség által használt kommunikációs eszköz kell hogy legyen, még akkor is, ha módszertanilag ennek vizsgálata jóval nehezebbnek ígérkezik (vö. Labov 1971/1979).

A nyelv viszonyrendszere

A nyelv, mint minden rendszer, viszonyhálózat, mégpedig egy több dimenziójú viszonyhálózat, amelynek csomópontjaiban ott állnak a rendszer elemei, a különböző szintű nyelvi egységek. A viszonyokat rendszerint szabályként fogalmazzuk meg. A nyelvben éppen ez a viszonyhálózat az elsődleges, a viszonyokból mint független változókból minden egyéb levezethető, hozzájuk képest minden egyéb másodlagos. Minden egyéb relatív, és éppen a relációk függvénye. A nyelvi rendszer jellemző vonásaként kell még kiemelnünk nyitott voltát és dinamikus jellegét.

A viszonyok elsődlegességét Ferdinand de Saussure azzal hangsúlyozza, hogy szerinte egy elem értékét, a rendszerben elfoglalt helyét az oppozíciói és a többi elemtől való eltérései határozzák meg (i.m. 144 kk.). Például az előző részben említett /ö/ fonéma értékét, önállóságát az biztosítja, hogy legalább egy megkülönböztető jegyben eltér az /ó/-tól (időtartamban), az /o/-tól (magasságban), az /ü/-től (nyelvállásban), az /ë/-től (ajakkerekítésben). Az oppozíció, mint ezt a magánhangzókra nézve az alábbi ábra is szemlélteti, feltételez egy közös összehasonlítási alapot (közös vonásokat), és legalább egy megkülönböztető vonást.

7. ábra. A magyar magánhangzó-fonémák korrelatív rendszere

Elődeitől eltérően, Saussure nemcsak elméletileg deklarálta, hanem konkrétan is kifejtette a nyelvi rendszerről szóló felfogását, és ezzel elindítója lett századunk egyik nagy hatású tudománymetodológiai irányzatának, a strukturalizmusnak. Feltételezése szerint a nyelvi relációknak két alapvető síkja van: a szintaktikai (szintagmatikus) és az asszociatív (paradigmatikus) (vö. Zsilka 1975), és ezek antinómikusan viszonylanak egymáshoz:

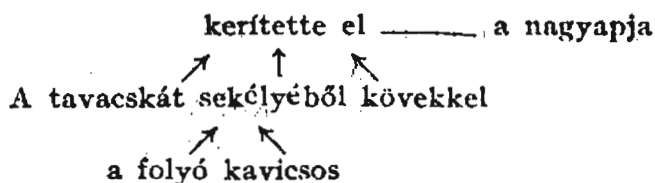
p
a
r
a
d
i
szintagmatikus
m
a
t
i
k
ú
s

Szintaktikai sík

A nyelvi viszonyhálózat szintaktikai síkja a beszédfolyamatban lineárisan egymást követő nyelvi elemek között realizálódik. A beszélt nyelv kétségkívül egyik jellemző vonása, hogy szóbeliségében (időben) szukcesszív, írásbeliségében (térben) lineáris. A kettő között óriási a különbség. Az írásbeliség rögzített linearitása egészen más, mint az elhangzó beszéd élethez kötött időbeli szukcesszivitása. Nem ok nélkül véli úgy Edmund Leach, hogy ez a linearitás szakította el az emberi rációt az ember komplex érzésvilágától, változtatta gondolkodását metaforikusból metonimikussá, állította szembe egymással a racionálist és az irracionálist: „...a nyelvhasználat az egymásutániságot, az oksági láncot, a linearitást... tette számunkra követendő eszménnyé. Az írott nyelv maga is morfémák (szavak) láncolata, időbeli-térbeli egymásutánja — nem lehet tőle rossz néven venni, hogy a világot önnön képére alakítja, saját törvényei szerint strukturálja. A nyelv fogalmi hátlóját egész folyamatos és szimultán élményvilágunkra kiveti. Ami a hálóban marad, az most már felszeletelhető, felosztható,

és sorba rendezhető. A nyelv nem ismer tréfát, a dolgokat vagy ebbe, vagy abba a kategóriába sorolja... Köztes fogalom nincs. Ha az érzékeink azt sugallják, hogy embertársaink közül sokan mégis köztes módon viselkednek, megoldhatatlan dilemmába keveredünk. A dilemmából nem könnyű kijutni. Aki mégis megpróbálja, három megoldás közül választhat: 1. hátat fordít a tényeknek (a téma tabuvá válik); 2. tréfára fogja a dolgot (azzal, hogy nevetségessé teszi a tényeket...); 3. a tényeket természetfölöttiekké nyilvánítja, és félelemmel vegyes tisztelettel tekint rájuk... Társadalmunkban nyelvi szempontból minden normálisnak számít, ami ésszerű. A racionalitás világába tartozik mindaz, ami a szavak és a matematikai egyenletek segítségével okosan elrendezhető. Minden egyébnek az irracionalitás világában a helye" (1979/1983. 126—7).

De a nyelvnek ezt a linearitását nem szabad eltúlozni. Éppen a viszonyhálózatban látjuk világosan, hogy a nyelv elemei nem feltétlenül csak a lineáris lánc szerint kapcsolódnak egymáshoz a szintaktikai síkon sem. Például a következő mondatban az egymást követő szavak között a lineáris sortól eltérő szintaktikai viszonyhálózat rejlik: *A tavacsját a folyó kavicsos sekélyéből kerítette el kövekkel a nagyapja.*

Paradoxálisan rendszerint éppen a mellérendelő viszonyban álló elemek követik egymást közvetlenül a mondatban, holott a sorrend éppen itt közömbös. Tehát, hogy például személyek mint halmozott alanyok felsorolásában mi a sorrend, annak nincs nyelvi relevanciája: vagy a betűrend dönti el, ez pedig konvencionális, vagy a presztízs, ez társadalmi szempont, vagy a véletlen. Így azt lehetne mondani, hogy a mellérendelés már-már szimultán jellegű.

Ennek a szintagmatikus viszonyhálózatnak nyelvi egységként a mondat a csomópontja. Amikor Meillet nyomán azt mondjuk, hogy a mondat a nyelvnek szintaktikailag autonóm szakasza, tulajdonképpen arra utalunk, hogy minden mondatot egy jól körülhatárolható viszonyhálózat jellemez. Ez mint rész, mint egység illeszkedik aztán be magasabb szinten az ösz-

szetett mondat, majd a szöveg, illetve a kommunikáció viszonyhálózatába.

A mondat a minimális közlésegség. Ennek, mint láttuk, a szószerkezet az alapegysége.

A mondat tengelye az alany—állítmány viszony. Ez a predikatív viszony az alapja a mondat közlő erejének, a mondat dinamikájának. Ahogy Karácsony Sándor fogalmazta meg: a világ és az élet egymásra vonatkoztatása (1938. XXIV). Az alany a világ, amit főként térbeliség jellemez, az állítmány az élet, ami időben folyik. A kettő egymásra vonatkoztatása nem alárendelés, nem mellérendelés, hanem az a szikra, az a kontaktus, amitől a nyelv megelevenedik, élni kezd. A többi reláció vagy alárendelés, vagy mellérendelés.

Hagyományosan az összetett szót is szokás úgy tekinteni, mint lexikalizálódott szószerkezetet, amelynek elő- és utótagja között ugyanolyan szintaktikai relációt feltételezünk, mint a szintagma determinánsa és alaptagja között, és e relációk alapján különítjük el az összetétel típusait. A kérdés jobb megoldását ígéri az a szemlélet, amely transzformációk segítségével helyesebb viszonyba tudja állítani az összetétel mint produktum és a mondat mint kiindulópont kapcsolatát: „Az új szemlélet szerint az összetétel tagjai között nem kell eleven szintaktikai viszonyt megállapítani, mert ilyen viszony azok között már nincs. Ugyanakkor az összetételi tagok a maguk transzformációs múltjukban igenis kifejeznek szintaktikai viszonyt: azaz szintaktikai kapcsolatba állíthatók jelentésük értelmezésének megfelelően. Ez a szintaktikai reláció alkotja azt a logikai-szemantikai értelemben vett »mélystruktúrát«, amelynek megfelelő összetétel struktúrája a »felszíni struktúra« (Károly 1968. 273). A hagyományos szemlélet például a *sárgadinnye* és az *útifű* összetételben egyaránt jelzős szerkezetet lát, holott a kiinduló mondat az egyik esetben ez: *A dinnye sárga* (az utótag alany, az előtag névszói állítmány ebben a mondatban), a másik esetben: *Ez a fű az úton nő* (azaz az utótag itt is alany, de az előtag helyhatározó).

Az összetett mondat tagmondatainak viszonyhálózata magasabb szinten tükrözi az egyszerű mondatét: a különbség lényegében csak annyi, hogy a szószerkezetnek megfelelő elemi reláció pólusain itt nem szavak, hanem mondatok állnak, és hogy e tagmondatok között nincs olyan kitüntetett reláció, mint amilyen a predikatív viszony az egyszerű mondatban.

Ha a tagmondatokat logikai szempontból mint ítéletek kifejezéseit nézzük, az összetett mondat logikai műveletek eredményeként is fölfogható. A kapcsolatos mellérendelés nem más, mint a konjunkció nyelvi kifejezése, a választó viszony az alternatíváé. Az implikáció tartalmilag a következtető viszonyhoz áll közel, mindkettőben elkülöníthető a premissza és a konklúzió. Ez a művelet általában mégis inkább feltételes alárendeléssel fejeződik ki: *ha... , akkor* szerkezettel. Feltételhez kötött az ekvivalencia is: *akkor és csak akkor egyenlő, ha...* (vö. Páter 1978. 9—12). A kauzális viszony nyelvi kifejezésekor hangsúlyozható az ok, ilyenkor rendszerint alárendelő okhatározói mellékmondatot használunk, vagy az okozat, ez inkább magyarázó mellérendelést kíván. A célviszonyt is határozottabban kiemeli az alárendelés, mellérendelésben a célból konklúzió lesz. Tehát a logikai és a nyelvi relációk megfelelése korántsem egyértelmű, ugyanannak a logikai relációnak rendszerint többféle nyelvi kifejezése lehetséges.

A nyelvi elemeknek a lineáris síkon való szerveződése alsóbb szinteken is szigorú szabályokhoz kötött. Ezt már az is jelzi, hogy a fogalomjelölő lexémákkal ellentétben, amelyek szórendje a magyarban viszonylag szabad (erről a későbbiekben részletesebben szólnunk), az olyan viszonszóknak, mint a névelő, a névutó vagy a prepozíció, szigorúan kötött a disztribúciója, a környezete. Még erőteljesebb ez a kötöttség a szóalakok morfémainak rendeződésében. A kötött morféma prefixumokra és szuffixumokra oszlanak, és — mint láttuk — további altípusaik is (képző, jel, rag) főként disztribúcióik szerint határolhatók el. Az egyes morféma allomorfjai is környezeti variánsok: a tő egyik vagy másik változatát a toldalék határozza meg (pl. *szó-ban: szav-ak*), a kötött morféma variánsát pedig a főszóelem (a magyarban többnyire annak hangrendje: *ablak-ban: időben*).

Az előbbi példa tanúsága szerint a fonémák kapcsolódásának is megvannak a maga törvényszerűségei, és ezek a törvények kihatnak a morfémaakra is, mint ahogy sok esetben a morfémakapcsolódások eredményeznek fonológiai módosulásokat. Mindezekkel a kérdésekkel a morfofonológia foglalkozik. Hogy a fonémák milyen kombinációs szabályok szerint követik egymást, hogy az egyes fonémáknak milyen helyzetei, környezetei (disztribúciói) lehetségesek, az nyelvenként feltűnő eltéréseket mutat, és még a fonémaállománynál is inkább meg-

határozza az illető nyelv jellegét. A japán nyelv a maga nyílt szótagaival a mássalhangzók és magánhangzók szinte tökéletes váltakozását mutatja, a cseh ezzel szemben jól tűri több mássalhangzó egymásra következését. Nyelvünk ebből a szempontból inkább a japánhoz hasonlít, szó elején nemigen enged meg egynél több mássalhangzót, és szó belsejében is inkább a nyílt szótagot kedveli, abszolút szóvégen a mai nyelvben gyakoribb a zárt szótag. A románban természetes *szt, szf, szk, szl, zg* szókezdet (*sticlă, sfeclă, sculă, slab, zgomot* stb.) a magyarban igen ritka, az ilyenek is, mint a *dr, tr, kr, gr*, csak kölcsönszók elején fordulhatnak elő (vö. Roceric Alexandrescu 1968). Talán a *dz* hang is azért nem jelenik meg szókezdő pozícióban, mert zár-rés hang voltában a nyelvérzék két elemet gyanít (ezt egyébként az is alátámasztja, hogy szó belsejében is csak hosszú változatban fordul elő).

Paradigmatikus sík

A szintaktikai sík összefüggései olyan nyelvi elemeket fűznek össze, amelyek mind jelen vannak a közlésben, amelyek egymást követik az idő tengelyén. De mint ahogy az egyes ember relációi sem korlátozódnak pillanatnyi helyzetére, azokra a személyekre, akikkel pillanatnyilag egy helyiségben vagy egy járművön együtt van, a nyelvi elemeknek is van egy asszociatív, memoriális viszonyrendszere, amely háttérként végigkíséri és meghatározza a lineáris sík alakulását. Azaz egy lineáris sorban jelen levő nyelvi elem nemcsak a környezetében lévőkkel áll összefüggésben, hanem egész sor olyannal is, amely nincs jelen, de amelynek a megléte valamilyen módon meghatározza a lineáris sor alakulását. Vegyük példaként a következő mondatot: *Az öreg a méhesben járt.* Ennek a sornak a szintaktikai összefüggései egészen világosak, könnyen áttekinthetők. Ha az asszociatív vagy memoriális sík felől nézzük, nyilvánvaló, hogy az *öreg* szó része a nyelvi elemek egy viszonylag népes halmazának, amelyeket az köt össze, hogy ebben a mondatban bármelyikük betölthetné az alany szerepét (*az ember, a gyerek, a kutya, a róka, a sün* stb.). Ugyanez elmondható a *méhesben* helyhatározóról (pl. ilyen elemek helyettesíthetnék: *a kertben, az erdőben, a mezőn, a házban, a városban* stb.) vagy a *járt* igei állítmányról (*volt, sétált, dolgozott, pihent* stb.). Van tehát az asszociatív síknak egy olyan

komponense, amely az egymást szintaktikailag feltételező elemeket tartalmazza (vö. Zsilka 1975. 8). Egy-egy ilyen halmaz szubsztitúciós osztályt alkot. Ábrázolva ezt a függőleges viszonyt az előbbi mondat helyhatározóján:

<i>Az öreg</i>	<i>a méhesben</i>	<i>járt.</i>
	<i>a kertben</i>	
	<i>az erdőben</i>	
	<i>a mezőn</i>	
	<i>a házban</i>	
	.....	

Egy másik komponens az előbbinél jóval szervezettebb részrendszerekből áll, az ún. ragozási sorokból. A nyelvi elemek részei egy-egy ilyen ragozási sornak, a soron belül feltételezik egymást, a szintaktikai funkciók megoszlanak közöttük. Ebből következik, hogy a szintaktikailag közvetlenül adott elemek csak a megfelelő ragozási sorokra vonatkoztatva azok, amik. Szintén az előbbi példa alapján vázolja az egymást paradigmátikusan feltételező elemeket:

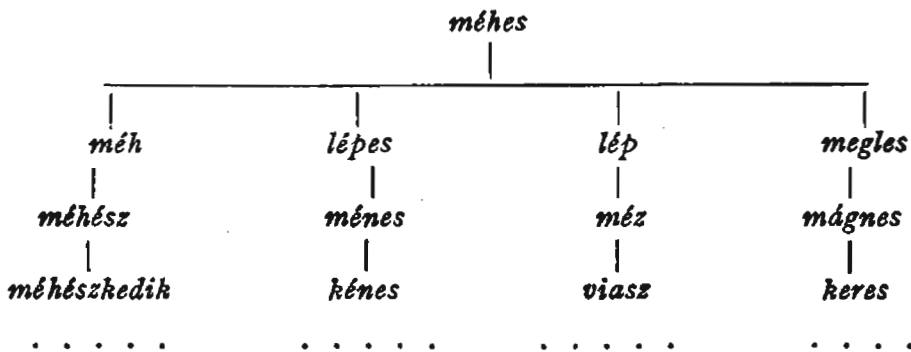
	<i>a méhes</i>	<i>járok</i>
	<i>a méhesek</i>	<i>jártam</i>
	<i>a méhesben</i>	<i>jártál</i>
<i>Az öreg</i>		<i>járt.</i>
<i>az öregek</i>	<i>a méhest</i>	<i>jártunk</i>
<i>az öregét</i>	<i>a méhesnek</i>	<i>jártatok</i>
<i>az öregnek</i>	<i>a méhesről</i>	<i>jártak</i>
.....	.....	.....

Fontos szerepe van az asszociatív síkon annak a komponensnek is, amely egymást lexikailag-szemantikailag feltételező elemekből áll. Pl. az *öreg* szó csak az *öreg ember*, *idős ember*, *vénember* stb. szavakhoz viszonyítva jelenti azt, amit jelent. Ezek a szavak szinonimarendszert alkotnak, részei továbbá egy fogalmi mezőnek (életkort jelölő szavak, személyt jelölő szavak stb.), szemantikai oppozícióban állnak antonimáikkal stb. Ezekben a lexikális és szemantikai részrendszerekben egyetlen elem kiesése vagy egy újnak a bekerülése ki-

hat a többi, létszólag változatlan elem jelentésére. Példánkon

... aggasztván a vénember Az öreg	a méhesben járt.
..... az ember a fiú az asszony ..... az ifjú	

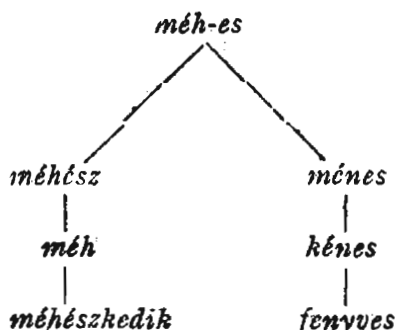
Nem nehéz felfedezni, hogy az így felfogott asszociatív rendszer szorosan összefügg Saussure jelelméletével (vö. Zsilka 1975. 10). A jelrendszerben is hat a jel összetevőinek belső relációja, jeleszköz és jeltárgy kapcsolata, ám ezenkívül a jeleszköz is asszociatív viszonyban van más jeleszközökkel; fogalmi síkon pedig a jeltárgyak is összefüggnek egymással, hol lazábban, hol szorosabban. A *méhes* szó például, mint az alábbi ábrán látható, fogalmi és hangképi asszociációban áll a *méh*, *méhész*, *méhészkedik* stb., valamint a *lépes*, *ménes*, *kénes* stb. szavakkal; a jeltárgy fogalmi köréhez tartoznak a következők: *méz*, *lép*, *raj*, *viasz* stb.; csak hangképi asszociációt mutat vele a *megles*, *mágnes*, *keres*, *esperes*, *egres* stb.

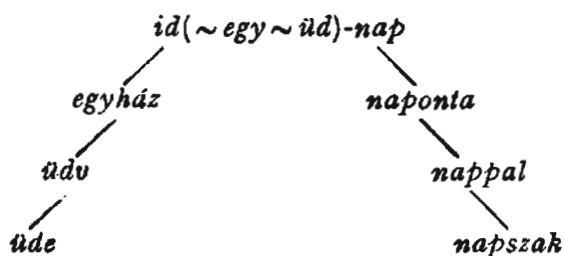
A nyelvi működés megértése szempontjából is fontos Saussure-nek az a felismerése, hogy nem csupán a nyelvi elemek között van szoros összefüggés, hanem a nyelvi relációk két síkja között is: a szintaktikai és az asszociatív sík feltételezi

egymást. Hogyan igazolható ez a kölcsönös feltételezettség? Példánk esetében: a nyelv lineáris síkján a *méhes* szó két szóelem kapcsolataként jelenik meg: *méh+es*, és hogy ez így van, az nyilván annak tulajdonítható, hogy a szó memoriális összefüggései határozottan két fő irányba mutatnak:

Ezek a memoriális összefüggések úgy ágaznak el a nyelvben, mint a gyökerek, és nemcsak a nyelvben, hanem a beszélő ember tudatában is. Ha valamelyik gyökér elsorvad, szintaktikailag is módosul a nyelvi elem státusa. Ez történt többek között *ünnep* szavunkkal. Eredetileg ennek is két fő gyökere volt, valahogy ilyenféleképpen:

Az *egy*, *id*, *üd* 'szent, magasztos, boldog, egészséges' jelentésű volt, valamelyik török nyelvből került be a magyarba, és valószínűleg éppen a szláv eredetű *szent* terjedése szorította háttérbe, míg végül teljesen ki nem vészett. Az *idnap* mint összetétel így értelmetlenné vált, hangtanilag is módosult, végül az eredeti két fő gyökér helyett egy újat eresztett, amely csak jelentésében emlékeztet összetevő elemeire. Minden ún. elhomályosult összetétel vagy származék ilyen gyökereit vészett nyelvi elem. De néha ennek a folyamatnak az ellenkezője is végbemegy, a szerkezetileg elhomályosult szó vagy egy más nyelvből átvett új szó olyan új gyökereket ereszt, olyan memoriális kapcsolatokat épít ki, amelyeknek semmi közük az

eredetihez, de így is alkalmasak arra, hogy megkössék a nyelvi rendszerben. Ez a jelenség a népetimológia. Különösen gyakori a földrajzi nevekben, azért is, mert bennük nem lényeges a név eredeti közszói jelentése, így nem zavaró, hogy az új memoriális kapcsolatok szemantikailag teljesen más irányba tolnak el. Így lett a 'kiszáradt patak' jelentésű *üver* közszó citűnésével az *Uvervölgyből Vérvölgy*, a 'verőfény' jelentésű *mál* háttérbe szorulásával a *Tücsökmálból Tücsökmáj*, így gyökerezett meg nyelvünkben, hangalaki asszociációi alapján a 'gumós' jelentésű latin *tuberosa tubarózsaként* stb.

Hogyan lesz a nyelv működési folyamatában az asszociatív, statikus rendszerben lévő nyelvi elemből a dinamikusan működő lineáris sík, a struktúra része? Ebből a szempontból a memoriális sík szelekciós síknak is tekinthető, a nyelvi működés spontán folyamatában a lineáris síkon végbemenő kombinációt megelőzi a szelekció. J. R. Firth nyomán szemléltetve:

sz		sz
i		e
sz		l
struktúra	→	kombináció
é		c
m		i
a		ó

Valahogy úgy, ahogy az írógép billentyűzete egy (ebben az esetben konvencionális) asszociatív rendszerben tartalmaz minden betűjelet, és ebből alakul ki az írás lineáris sora. Ebben az asszociatív rendben már nem is maga az írógép a lényeges, hiszen bármely hasonló billentyűzetű géphez leülhetek, a betűk rendszere bennem van, nem is annyira a tudatomban, inkább az ujjaimban. Ilyen jól begyakorolt asszociatív rendszer a nyelv is, amely a mindennapi használatban nem is igényel állandó tudatos irányítást és ellenőrzést.

Strukturalista megközelítések

Mint az előbbieken már jeleztük, a szintaktikai és az asszociatív sík megkülönböztetésével Saussure elindítója lett a strukturalizmus néven ismert tudománymetodológiai irányzatnak, amely jelentősen befolyásolta századunk tudományos gon-

dolkodását, mindenekelőtt azokat a szaktudományokat, amelyek egy-egy speciális jelrendszer vizsgálatával foglalkoznak: az irodalomtudományt, művészettudományt, filmtudományt stb. Magán a modern nyelvtudományon belül is több irányzat, iskola alakult ki, aszerint, hogy az irányzat képviselői a nyelvi rendszer mely aspektusát emelték ki, hangsúlyozták. A glosszematika például, amelyet Hjelmslev neve fémjelez, a nyelv rendszerét a szimbolikus logika analógiájára gondolja el, leírását is ennek elvont műveleteivel végzi, tekintet nélkül a nyelvi valóságra. Az amerikai leíró iskola szerint (L. Bloomfield), amelynek szemléletét az ún. behaviourizmus határozza meg, a nyelv csak mint a beszédaktusok közvetlen valósága létezik, így a nyelvi elemeknek csak lineáris egymásutánja van. Ez a fajta leírás csak a nyelv kimerítő leltára kíván lenni (vö. Zsilka 1975. 12), a szemantikai aspektust mellőzhetőnek tartja. (A jelentés — Bloomfield szerint — maga a szituáció, amelyben a megnyilatkozás elhangzik, és az a reakció, amelyet a hallgató részéről kivált.) Számára így természetesen fel sem vetődik az a lényeges probléma: hogyan lehetséges, hogy ugyanannak a szerkezetnek két vagy több jelentése van? Erre a kérdésre N. Chomsky adja meg a választ: Ez csak úgy lehetséges, hogy ami közvetlenül mint azonosság adott, azt különböző szerkezetekből vezetjük le. Pl. a *tanár nevelése* és a *tanuló nevelése* szintaktikailag ugyanaz a szerkezet, ám jelentésük eltérő, mivel az első ebből vezethető le: *A tanár nevel*, a másik ebből: *A tanulót nevelik*. A levezetés (transzformáció) fogalma vezetett el az ún. generatív koncepcióhoz. Ebben a koncepcióban lényeges a nyelvismeret (kompetencia) és nyelvhasználat (performancia) megkülönböztetése. Az előbbi azt jelenti, hogy a beszélő a nyelv elsajátítása során véges számú mondat tapasztalata alapján elvon egy szabályrendszert, amely véges számú szabályból áll. A nyelvhasználat folyamatában ez a szabályrendszer képessé teszi végtelen sok mondat létrehozására. A cél tehát egy olyan grammatika kidolgozása, amely a beszélőnek ezt az alkotó eljárását reprodukálja. Fontos ebben a leírásban a felszíni és a mély struktúra megkülönböztetése, annak feltételezése, hogy bármely mondatnak van felszíni és mély struktúrája, és hogy az előbbit az utóbbiból lehet levezetni transzformációs eljárásokkal. Figyelembe veszi továbbá nem csupán a szóosztályok szintaktikai funkcióit, hanem szemantikai jegyeit is, így a generatív gram-

matika eljut oda, hogy „nem is konkrét mondatokat produkál, hanem lehetséges mondatokat — komplex-szimbólumokban kifejtve“ (Zsilka 1975. 15). A generatív elv alkalmazása a korábbi megközelítéseknél jóval hatékonyabban tárja fel a nyelv belső dialektikáját, annak határait, hogy meddig tart a nyelvhasználat belső determináltsága, és hol kezdődik a beszélő saját mozgási tere, szabadsága. Előtérbe állítja a nyelvi produktivitás és produkálhatóság vizsgálatát, nemcsak a kész nyelvi tényekre van tekintettel, hanem a lehetőségekre is. A transzformációs elvvel összekapcsolva lehetővé teszi a nyelvtani szinonimák felkutatását, és így a tudományos leírás számára is hozzáférhetővé válik az a nyelvi anyag, amelyből a nyelvhasználat során a beszélő viszonylag szabadon választhat (anélkül természetesen, hogy a spontán beszédben ez mint választási aktus tudatosulna; vö. Károly 1970. 179—80).

A memoriális és a szintaktikai sík megkülönböztetése, mint kiderült, érvényes azokra a jelrendszerekre is, amelyek nem egy dimenzióban realizálódnak a szintaktikai síkon, mint a nyelv, ilyen értelemben tehát nem lineárisak, hanem két vagy három dimenzióban szerveződnek, mint a képzőművészeti alkotások. Az ilyen szerveződésnek is megvan a maga szintaktikai szabályrendszere, illetve az egyes elemek paradigmatis hálózata. Például a népművészetben a népi varrottásokon kimutatható az egyes öltéstechnikák, színek, alapanyagok, motívumok paradigmatisája (széldíszítmények, növényi ornamentika, geometrikus motívumok stb.), ezek a paradigmatis viszonyok történetiségükben is vizsgálhatók (a technika, az alapanyagok stb. változása, kicserélődése). Magukon a hímzett darabokon pedig jól kimutathatók a kompozíció szintaktikai törvényszerűségei, a tárgy funkciójához, méretéhez stb. való alkalmazkodás.

Jelentés és érték

A jelentés fogalma

Tapasztalataink szerint a modern nyelvészeti kézikönyvek egyetlen fejezete sem okoz annyi csalódást, nem tartalmaz annyi bizonytalanságot az olvasó számára, mint azok, amelyek a jelentésről szólnak. Nem tekintve azt a végletet, hogy némelyik szerző a nyelvi rendszerben nem létező kategóriaként esetleg nem is tárgyalja, s ha mégis helyet kap, jellemzésében többnyire negatív ismérvek kerülnek szóba. Tehát inkább arról olvashatunk hosszas fejtegetéseket, hogy mivel nem azonosítható, mivel nem asszociálható, mivel nem tévesztendő össze, mintsem arról, hogy végül is mi a jelentés, vagy hogy egyáltalán van-e ilyen kategória mint entitás. A régebbi szerzők, akik nem féltek sem a logicizmus, sem a pszichologizmus, sem a nominalizmus vádjától vagy veszélyétől, és akiknek attól sem kellett tartaniuk, hogy esetleg emiatt nem tartják „modern”-nek őket, rendszerint arra a következtetésre jutottak, hogy a szójelentés a megismerési folyamatnak ugyanahhoz a lényeges mozzanatához kapcsolódik, mint a fogalom. De ne vágjunk a dolgok elébe, mert állandóan nagy a kísértés, hogy több évszázados polémiák hálójába keveredjünk.

Induljunk ki abból, amit korábban a jel fogalmáról megállapítottunk, mert nyilvánvaló, hogy a jelentés elsősorban szemiotikai, és csak másodsorban, a nyelvi jelekhez kapcsolva lehet nyelvi kategória. A jel összetevői közül a jeleszköz minden további nélkül azonosítható a nyelv *alak*, *hangalak* kategóriájával, de hogyan állunk a *jeltárgy* és a *jelentés* viszonyával? Jeltárgynak azt tekintettük, „amire a jel vonatkozik”, elkülönítve benne — mint potenciálisat, virtuálisat — a *deszignátumot*, a tárgyaknak, dolgoknak, jelenségeknek azt a halmazát, amelyre a jel vonatkozatható, az aktuálistól: a *denotátumtól* vagy *referenstől*, azaz a konkrét dologtól, tárgytól, jelenségtől, amelyre a jel a kommunikációban vonatkozik. Ha korábbi példánknál maradva, azt nézzük meg, hogy mi a *rózsa* szó jeltárgya, azaz mit jelölhet, mire vonatkozatható a *rózsa* hangalak, azt mondhatjuk, hogy mindazokra a növényegyedekre, amelyek botanikailag a *Rosa* növénynem-

hez tartoznak. Ez a körülhatárolás logikailag azonos a *rozsa* fogalmával. Tekintve, hogy a nyelvhasználatnál, a beszéddel maga a nyelv úgy áll szemben, mint potenciális, virtuális az aktuálissal, a jelentést is mint objektív entitást, mint invariánst valahol itt kell keresnünk: a szemiotika *deszignátum* fogalmánál, illetve a logika *fogalom* kategóriájánál. Ha nem volna veszélyes éppen szakkönyvben tápot adni bármilyen vulgarizálásnak, leegyszerűsítésnek, azt mondanók — Adam Schaffnak nemcsak a kategóriáit, de egy kicsit a stílusát is követve —, hogy a jelentés *köznap*i fogalma és a fogalom *köznap*i fogalma különösebb veszélyek nélkül azonosítható. De hogyan állunk a jelentés *tudományos* fogalmával? A ma leginkább elterjedt felfogás szintén a *deszignátum*hoz kapcsolódik. Ezt a kategóriát az említett értelemben Ch. Morris körvonalazta, szembeállítva a denotátummal, a konkrét dologgal, jelenséggel, és ugyancsak tőle ered az a nézet, hogy a jelentés voltaképpen szabály, a jel használati szabálya, amely objektív módon megszabja, hogy ez és ez a jel mely dolgok, jelenségek stb. jelölésére alkalmazható (Morris 1947). Lazicius Gyula szintén a jelentés potenciális jellegét hangsúlyozta, mondván, hogy az nem más, mint „a nyelvi névnek az a képessége, hogy utal valami fogalomra vagy fogalomkörre“ (1942).

A nyelv tehát mint analóg kód olyan elemekből, jelekből épül fel, amelyek „fedik“, jelölik a valóság egy-egy meghatározott részét. A valóság megfelelő részét a megismerési folyamat fogalommal sűrítette, absztrahálta, sőt ebben az elvonatkoztatási folyamatban magának a nyelvi jelnek is aktív szerepe van. A fogalom, mint Károly Sándor is figyelmeztet rá (1970), nem tartozik más létsíkhhoz, mint a jelentés, sőt mint entitás jelentős mértékben azonosul vele. Am a nyelv dinamikus rendszerében a jelentés mint szabály azt a viszonyfogalmat jelenti, amely kapcsolatot teremt a nyelvi rendszer egy eleme és a valóság egy meghatározott részét sűrítő fogalom között.

Bizonyára paradoxálisnak tűnik, hogy a *deszignátumot*, amelyből az objektívnek tekintett jelentést levezettük, virtuális-ként, potenciális-ként jellemeztük, és hogy a paradoxon teljes legyen, a kommunikációban aktualizált jelentést kell szubjektívnek, egyéninek minősítenünk. Ez valóban paradoxális, de

logikusan következik a nyelv és nyelvhasználat (beszéd) dichotómiájából.

Azt jelenti-e ez, hogy az aktuális jelentés azonosul valamely denotátummal, hogy a kommunikációval maguk az emberi világ konkrét tárgyai, jelenségei is a nyelv részévé válnak? A nyelvnek nem, de a kommunikációnak igen, és kétségtelen, hogy valamely konkrét szituáció, kontextus elmozdít(hat)ja a jelentést a deszignátumtól a denotátum felé. Ebben az általánostól az egyedihez vezető folyamatban, mint három lépcső, a jelentés három típusa különíthető el: 1. a denotatív jelentés mint invariáns, mint a deszignátumhoz, illetve a fogalomhoz közel álló objektív entitás (pl. a *rózs*a előbb említett 'Rosa' jelentése: „A *rózsának* szúrós tüskéi vannak“); 2. a konnotatív jelentés, amelynek lehet némi társadalmi érvénye is, de lehet teljesen egyéni, szubjektív is (pl. az öntöző *rózsája*, a láz *rózsája* stb.); 3. a referenciális jelentés: a hangalakot valamely konkrét tárgyra, denotátumra vonatkoztatja (pl. „A *rózsát* friss vízbe tette“). Tehát a nyelvhasználat konkrét szituációja önmagában nem teszi feltétlenül konkrétta az aktuális jelentést sem, az aktuális nem egyenlő az egyedivel, a konkrétal, mert szövegtípustól, szituációtól függően ez is lehet pl. tudományos szövegben általános, más szituációban pedig egyedi. Sőt az aktuális jelentés olyan esetben is egyediesíthet, amikor a deszignátumhoz nem tartozik denotátum. Például ha egy mese szövegében ezt olvassuk: *A manó magával vitte a királylányt*, tudjuk, hogy ennek a mesének az ismert szereplőiről van szó. Az egyediesítés tehát nem jelent a reálisra való utalást. Ha nincs is különösebb gyakorlati jelentősége a nyelvi (lexikális) és a nyelvhasználatbeli (aktuális) jelentés megkülönböztetésének, azt mindenesetre jelzi, hogy bár az előbbi objektív jellegét nem vonjuk kétségbe, más nyelvi entításokhoz hasonlóan a jelentést is úgy tekinthetjük, mint amely konkrét megnyilvánulásaiban nem teljesen független a környezettől, és nemcsak abban az értelemben nem, hogy az objektív jelentések kapcsolódásának is megvannak a maga törvényszerűségei, hanem abban sem, hogy a szó, a szerkezet vagy a mondat jelentésének realizálódása is függ a környezettől. Ebben a tekintetben a jelentés, mint látni fogjuk, nem különbözik egyéb nyelvi értéktől.

A tulajdonnevek jelentése

Az előbbiekkal ellentétben, olyan nyelvi jelek is vannak, amelyeknek deszignátumuk nincs, csak denotátumuk, azaz csak egyetlen tárgyra, dologra, személyre vonatkoztathatók. Ezek a tulajdonnevek. Pontosabban: a tulajdonnevek egy része valóban csak egyedi dolgot jelöl (pl. *Párizs, Kárpátok* stb.), másik része több individuumot jelölhet, de konkrét szituációban egyediesít, azonosít (pl. családnevek, keresztnévek, kutyanevek stb.). Az egyik esetben a jelentést képviselő használati szabály a jel és a denotátum egymásra vonatkozását jelöli ki, a másik esetben fogalmilag nem lehet körülhatárolni a dolognak (személyeknek) azt az osztályát, amelyre a jel vonatkoztatható, mindössze annyi körvonalazható, hogy azt az osztályt állatok (ezen belül kutyák, macskák stb.) vagy személyek (ezen belül nők, férfiak, magyarok, angolok stb.) alkotják. Ha egy számunkra ismeretlen személy nevét említik, neve szinte üresnek tűnik, alig többnek, mint ha neve helyett Z. Y-t mondanának. Konkrét szituációban a név egyedi tartalommal telítődik, és a teljes értékű jelentést éppen a denotátumra való vonatkozása által nyeri el. Ebben a névmásokra hasonlítanak, csak hogy a tartalmi telítődést nem a szövegben való kataforikus visszautalás biztosítja, hanem az adott kommunikációs helyzetben ismert személyre való utalás.

Kétségtelenül van ebben valami szokatlan, hogy jel és jeöltje ilyen közeli kapcsolatba kerül egymással, sőt azt hihetnők, ennél közvetlenebb viszony már nem is lehet, mint amilyen név és viselője között van. Pedig mint az archaikus névadási szokások mutatják, a név egy korábbi mágikus szemlélet szerint nem csupán megkülönböztette és azonosította az egyént, de azonosult is vele, illetve személyének lényegével: lelkével. A név maga a lélek, a személyt is túlélő szabad lélek, a közösség őseitől származó, egyik utódról a másikra szálló, újra meg újra testet öltő mitikus lényeg. (A primitív nyelvi tudat — a gyermeki is — még a közszavakat is úgy fogja föl, mint a jeölt dolog egy részét, tőle elválaszthatatlan tulajdonságát. Vö. Vigotszkij 1971. 342—3.) Ezt a lelket s vele a nevet élőlénynek tekintik, perszonifikálják. Az egyik sarki utazó írja le, hogy egy eszkimó gyerek, akinek már volt neve, nagybátyja halálakor nyugtalanná vált, állandóan sírt. Ekkor második név-

ként megkapta nagybátyja nevét, ettől meg is nyugodott, az eszkimók szerint azért, mert bizonyára akarta a nagybátyja nevét, sőt „valószínűleg a név is vágyódott a gyerekek után“. Hasonló szemléletet tükröz, hogy a dajak nyelvben a 'név' jelentésű *ara* szót személyt jelölő szónak tekintik, és így kérdezik: *ki a te neved?* Hasonló tapasztalatokról számolt be Rasmussen. Az eszkimók szerint, mint írja, az ember testből, lélekből és névből áll, a név nem más, mint szintén a lélek egy fajtája, hozzá kötődnek bizonyos szellemi képességek, bizonyos életerő. Az a gyermek, aki megkapja a halott nevét, tulajdonságait is örökli. A névadás e képzetek szerint lélekadás. Ezekkel a képzetekkel függ össze az a természeti népek körében elterjedt magatartás, hogy az idegen elől eltitkolják nevüket. Mert aki ismeri a nevet, annak hatalma van viselője felett. Jó eltitkolni a nevet a rontó szellemek elől is, vagy már eleve félrevezető, jelentéktelen, nem feltűnő, ún. óvónevet kell a gyerekeknek adni. A votjákok a beteg gyerekek új nevet, azaz egészséges lelket adtak, az új név keresésére vonatkozó elnevezés jelentése lélekkeresés. Jellemző, hogy a természeti népek körében oly gyakori avatási szertartásokon, amikor azt ünnepelték, hogy a gyermek vagy ifjú más korcsoportba jut, új nevet is adtak a jelöltnek, ezzel is jelezve, hogy voltaképpen újjászületett. Kínában is szokásos volt az ilyenfajta névváltoztatás: az újszülött első neve a tejnév, ennek közszói jelentése többnyire valamely erény vagy virág, az iskolában a tanító ezt könyvnévre változtatja, amely predesztinációs jellegű a „nomen est omen“ szellemében, majd felnőttként megkapja végső nevét, az ún. címnevet. A polinéziai kultúrákban gyakori a névcseré, ez a legerősebb szolidaritás kifejezése, tulajdonképpen lélekcseré. Harcos törzseknél, kannibáloknál divott a névrablás: az ifjú felveszi az elejtett ellenség nevét, később mindazokét, akiket megöl.

Részben hasonló szemléletet tükröznek az ősi magyar óvó- és sorsirányító nevek, valamint a totémisztikus névadási mód is. A 'sólyom' jelentésű, török eredetű *Ákos*, a 'kánya' jelentésű *Bese*, a 'farkas' jelentésű *Kurd* stb. mind totémisztikus hiedelmeket tükröznek. Részint magát az állatös tiszteletét, azt a törekvést, hogy a név révén mitikus kapcsolat létesüljön a név viselője és az ősök lelke között, részint azt a kívánságot

is, hogy a név viselőjére szálljanak a totemállat rendkívüli tulajdonságai. Mint Pais Dezső kimutatta, óvó szerepe lehetett a jelentéktelen dolgokról vett neveknek (*Csupor, Bögge, Csímasz* stb.), a számnév-személyneveknek (*Kettőd, Negyed, Ötöd* stb.), a *Nevetlen* névnek, az élőt a gonosz szellemek előtt letagadó neveknek (*Nemél, Haláld* stb.). Ez utóbbiak óvó szerepe abban állott, hogy tagadván a gyerek létezését, félrevezették a rontó szellemeket, azzal a naivitással, ahogy pl. Japánban himlőjárvány idején azt írták ki a bejáratra: „A gyerekek nincsenek itthon!”

A mai ember szemlélete már távol áll ezektől a mitikus képzetektől, de a név számunkra sem közömbös, valahogy mégis létünket vagy nemlétünket szimbolizálja, mindenképpen érzékenyebben reagálunk rá, mint egyéb szavainkra. Azzal, hogy közvetlenül utal viselőjére, identitását is szimbolizálja. Ha nem is a lelkünk már nagyon rég, de mindenképpen leghitelesebb személyi igazolványunk.

A jelentés szerkezete és rendszere

Visszakanyarodva újra a közszavak jelentéséhez, mint elméleti hipotézis vethető fel: nem lehet-e vajon a jelentések nyitott és végtelen halmazát is véges számú összetevőre visszavezetni? Ez jellegzetesen strukturalista feltevés, és amennyiben igazolódna, azt jelentené, hogy a jelentések is felépíthetők véges számú megkülönböztető jegyekből, akárcsak a fonémák. Ehhez olyan általános tartalmi jegyekre van szükség, amelyeknek a kombinációja, megléte vagy hiánya jellemzi egy-egy szó lexikális jelentését. A strukturalisták szemantikai összetevőknek vagy szemáknak nevezik őket, a generatív grammatika pedig szemantikai jegyeknek. Például a *férfi, nő, fiú, lány* szó G. Leech szerint (1974) a következő összetevők meglétével vagy hiányával jellemezhető:

	férfi	nő	fiú	lány
emberi	+	+	+	+
felnőtt	+	+	-	-
hímnemű	+	-	+	-

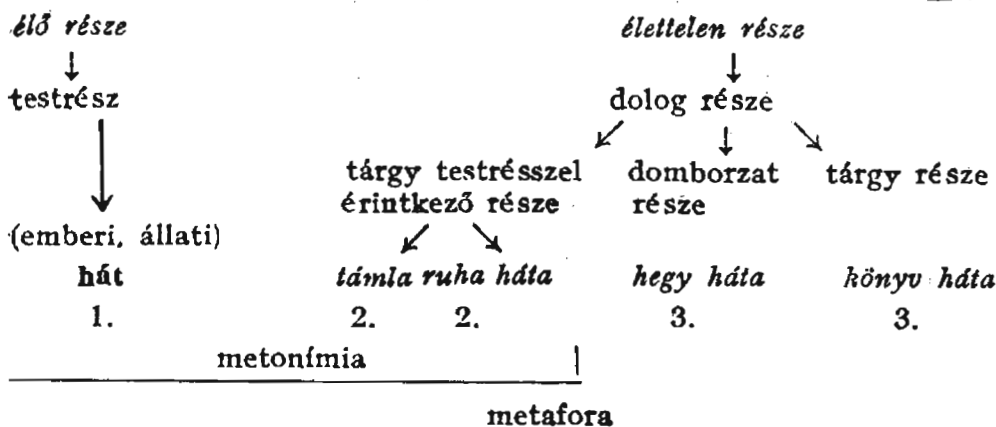
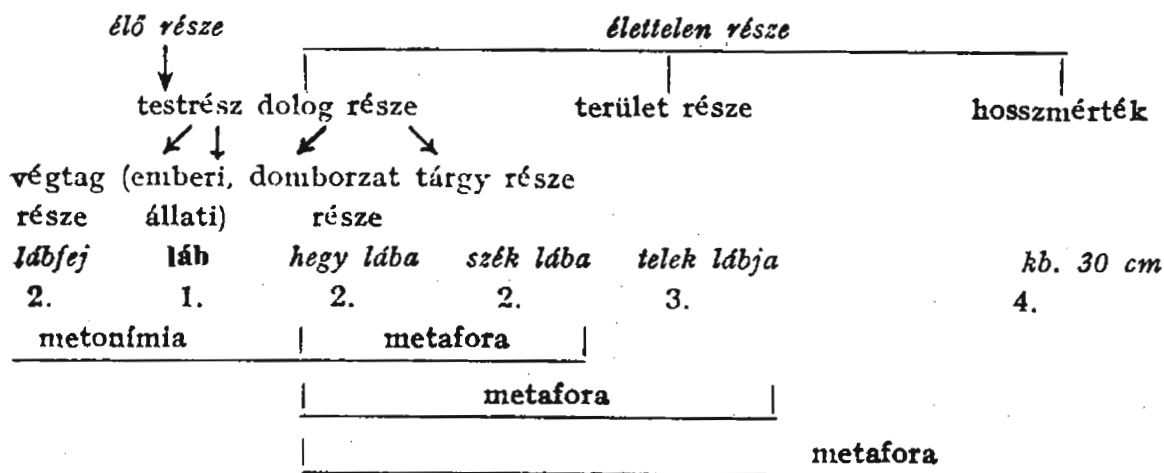
Más szavakkal szembeállítva például a *fiú* jellemzésére más szemantikai jegyekre is szükség van:

fiú	vér	ha
+ főnév	+ főnév	[kötőelem]
+ megszámlálható	– megszámlálható	– főnév
+ konkrét	+ konkrét	+ feltétel
+ élő	– élő	– ok
+ emberi		– idő
+ hímnemű		
– felnőtt		

Példáink és az eddigi tapasztalatok is azt mutatják, hogy fogalmilag jól strukturálódó, pontosan elhatárolódó fogalmi körökben, mint amilyenek a rokonsági elnevezések, a testrészek, a jelentések valóban felbonthatók ilyen szemantikai jegyekre. A felbontás nem is tanulság nélküli, mert általa pontosan megállapítható a terminusok egymáshoz való szemantikai viszonya, az ti., hogy két terminus egy, két vagy több szemantikai jegyben tér el egymástól. Ilyen alapon konkrétabb magyarázatot lehetett adni a szemantikai rendellenesség vagy összeférhetetlenség eseteire. Pl. a *gyáva fal* szerkezet jelentését tekintve azért rendellenes, mert a *gyáva* jelző csak olyan alaptaghoz kapcsolható, amely tartalmazza a + emberi, de legalább a + élő szemantikai jegyet. Végül is az a logikus elképzelés, hogy a nyelv tartalmi oldalát is véges számú atomjaira lehet bontani, az eddigi kísérletekben nem valósult meg, csak részeredményeket hozott.

A jelentés mikrostruktúrájánál jóval többet mondhatunk a makrostruktúráról. A nyelvi viszonyrendszernek szemantikai dimenziója is van. Azt tehát, hogy egy nyelvi egységnek milyen relációi vannak a memoriális síkon, vagy hogy miként alakíthatja szintaktikai kapcsolatait, nagymértékben meghatározza a jelentése. Említettük, hogy a memoriális síknak van egy olyan komponense, amely az egymást szemantikailag-lexikailag feltételező elemeket tartalmazza. Mit jelent pontosabban ez a szemantikai-lexikai feltételezettség? Milyen reláció-típusok tartoznak ide? Azok mindenekelőtt, amelyeket az alak és a jelentés mennyiségi összefüggései határoznak meg. Ilyen például az egy alakhoz kapcsolódó több összefüggő jelentés, a többértelműség vagy poliszémia. Ezt éppen az különbözteti

meg az azonosalakúságtól, hogy a szó jelentései között jól felismerhető hierarchia van: elsődleges, másodlagos, harmadlagos stb. jelentés különíthető el, és ezt a rangsorolást átszövik még a minőségi (metaforikus, metonimikus) összefüggések. Nézzük meg példaként két testrésznev, a *láb* és a *hát* poliszemantikus összefüggéseit:

A jelentések elkülönítésében néhány általános szemantikai jegy segít: az élő: élettelen oppozíció, aztán a térbeli elhelyezkedésre utaló jegyek. A *láb* 1. és 2. jelentésében fontos jegy a +függőleges, a *telek lábja* már —függőleges, a *hosszmérték* pedig +függőleges. A *hát* esetében egy ilyen általános jegyet lehetne megadni: 'az elülső résszel ellentétes oldal', azaz '—elülső', tehát a függőleges síkban lévő test mögöttes oldala, a *hegy háta* szerkezetben pedig a vízszintes síkból kiemelkedő test felső része. A *láb* metonimikus jelentése totum pro parte alapon kapcsolódik az alapjelentéshez, a *hát* metonimikus jelentéseit a térbeli érintkezés magyarázza.

Két általánosabb tanulsággal jár e példák elemzése. Az egyik, hogy a többértelműség kialakulása nem a véletlen személy műve, ezt is produktivitási szabályok irányítják. Tehát ha például egy szó alapjelentésében testrészt jelöl, akkor nagy valószínűséggel vannak olyan másodlagos jelentései is, amelyek dolgok, tárgyak részeit jelölik (*gép karja, lánc szeme, kanna füle* stb.). Vagy ha egy szó alapjelentésében növényt jelöl, akkor másodlagos jelentésben jelöli a növény termését, harmadlagos jelentésben a belőle készített italt, ételt (pl. *szilva*: 'szilvafa' → 'szilva mint gyümölcs' 'lekvár, pálinka'). Az ilyen poliszemantikus szabályok nem is csupán egy nyelvre jellemzőek, hanem a nyelvek többségére. Bizonyára az sem véletlen, hogy különösen gyakori a személyt jelölő nevek és a testrésznevek poliszémiája, ezek metaforikus és metonimikus használata. Ez ugyan a mai nyelvben mint szemantikai szabály jelentkezik, de eredetét tekintve valószínűleg az ősi antropomorfikus tudatformára megy vissza. Ez az archaikus tudatforma, amelyben animista és totemképződmények egyaránt lehettek, a későbbiekben nyelvi szabályként határozta meg a jelentésváltozások irányát.

Az alak és jelentés viszonyát tekintve a poliszémiával ellentétes típus a szinonímia: több, különböző hangalakú szóhoz társul ugyanaz a jelentés. A magyar „rokon értelmű“ műszó részben jelzi a szinonimitással kapcsolatos bizonytalanságot is. A modern nyelvészet a felcserélhetőséget jelöli meg mint lehetséges egzakt kritériumot, tehát a kommutáció lehetősége döntené el, hogy két szó szinonimája-e egymásnak vagy sem. Ennek két nehézsége van. Az egyik, hogy olyan szavak is felcserélhetők némely kontextusban, amelyek nem rokon értelműek (pl. az *alma* és a *gyümölcs*), a másik, hogy olyan szinonimák nincsenek is, amelyek minden kontextusban helyettesíthetnék egymást. Ez azt jelentené, hogy szinonimák nincsenek. Ennél rugalmasabb kritérium az, amely az „azonos jelentést“ úgy érti, hogy a szinonimáknak ugyanaz a deszignátumuk, ugyanaz a denotatív jelentésük, de konnotációikban és egyéb helyzeti értékeikben különbözhetnek egymástól (pl. *kutya* és *eb*, *burgonya* és *krumpli* stb.).

Az eddigiéknél kiterjedtebb, bonyolultabb asszociatív viszonyokat találunk azok között a szavak között, amelyeket ún. mezőösszefüggés kapcsol össze. Ebben az esetben is tisztán szemantikai relációkról van szó: több, összefüggő jelentésű szó

alkot egységes jelentésmezőt, a szavak hangalakja teljesen különböző lehet. A mezőelmélet klasszikusai, W. Porzig és J. Trier olyan jelentésmezők meglétét feltételezik, amelyeket az oda tartozó szavak mozaikként tagolnak és töltenek ki. Az összefüggések mögött a tagolt valóság áll, a nyelv ezt a valóságot közvetíti. Így az egyes szavak jelentésének (magának a szónak is) a mezőn belül pontosan meghatározott helye van. A mezők határai nem merevek, a rendszer felfelé sohasem zárt, és ez biztosítja a rendszer rugalmasságát. Károly Sándor felfogása szerint a szavak mezőösszefüggései kiterjednek 1. az illető szó (pl. *alma*) fogalmi körére (*almafa, körtefa; körte, szilva; gyümölcs, növény; nyári alma, vajalma* stb.); 2. a szó fogalmi jegyeire (húsos termésű, gömbölyded stb.); 3. a szóval helyi, időbeli, oki stb. kapcsolatban levő fogalmakat kifejező szavak (*kert, gyümölcsös, almatermés, szüret, ősz* stb.). Mezőösszefüggésnek számít az ellentétes értelmű szavak kapcsolata is (vö. Károly 1970. 60—1). Bár azt mondtuk, hogy Trier szerint a jelentésmező mögött a tagolt valóság áll, ez nem azt jelenti, hogy ez egy a priori meglévő fogalmi tagolás, amihez a nyelvi kifejezés mintegy hozzárendelődik. Ha ez így volna, minden nyelvben ugyanolyan jelentésmezőket találnánk, ugyanazzal a tagolással. Az egyes nyelvek ennek az ellenkezőjét mutatják. Íme például, Károly Sándor nyomán (i.m. 338), hogyan tagolódik a 'nagyszülő' jelentésmezeje a magyar, a német, a svéd és a román nyelvben:

Magyar :

nagyszülő			
nagyapa		nagyanya	
apai	anyai	apai	anyai

Német :

Großeltern			
Großvater		Großmutter	
∅	∅	∅	∅

Svéd :

∅			
∅		∅	
farfar	morfar	farmor	mormor

Román :

bunici			
bunic		bunică	
∅	∅	∅	∅

Az egyes mezők tagolása tehát önkényes, nyelvenként széles eltéréseket mutat, és a legtöbb esetben ez az oka annak, hogy a szemantikai ekvivalencia nem túl gyakori az egyes

nyelvek között. A mai nyelv önkényes tagolása történetiségben összefügg az illető nyelvközösség társadalmi-kulturális viszonyaival, így némely szavak megléte vagy hiánya is. Ezt azonban semmiképpen nem szabad úgy értelmezni, hogy a lexikális hiány vagy többlet a jelenkori kultúra fejlettségi szintjét is jellemezné, annak meg éppen nincs semmilyen társadalmi meghatározottsága, hogy egyszerű szó vagy kifejezés jelöl-e egy adott fogalmat. A magyar nyelvben feltűnően gyakoriak az összefoglaló elnevezések (mint a *testvér*, *nagyszülő* stb.), a románban vagy a franciában az ilyenek ritkábbak, a németben gyakoribbak az összetételek stb.

Viszonyjelentés

Mi történik a szavak jelentésével a nyelvi működés szintaktikai síkján? Tartalmaz-e valami többletet például a mondat jelentése, vagy csupán összegeződése a szavak jelentésének? Az előző részben a szintaktikai viszonyok szemléltetésére ezt a példát idéztük: *A tavacskát a folyó kavicsos sekélyéből kerítette el kövekkel a nagyapja.* Az egyszerűség kedvéért nézzük meg előbb az *elkerít* és a *kő* szó kapcsolatát: ez tartalmazza az *elkerít* ige és a *kő* főnév denotatív jelentését és a kettő közötti viszonyjelentést is (erre a viszonyjelentésre utal a *-vel* rag). Ugyanez a reláció kifejezhető így is: *az elkerítésre követet használt, az elkerítés követekkel történt* — ezekben a szerkezetekben a *használt* és a *történt* magát a viszonyjelentést fejezi ki külön szóval. *A tavacskát kerítette el* tulajdonképpen egy szenvedő reláció: *a tavacska elkerítettett*. Mit tartalmaz ez a háromtagú szerkezet: *a folyó kavicsos sekélye*? A *folyó* szintaktikailag úgy jelenik meg, mint a *sekély* jelzője, birtokosa: *a folyóhoz tartozó sekély* (a *sekély* nem birtoka, hanem része a *folyónak*), pedig tulajdonságot igazából a *sekély* melléknév fejez ki: *a folyó sekély, a sekély folyó*. A harmadik elem, a *kavicsos*, logikailag ezt jelenti: *a sekély folyóban kavicsok vannak; a sekély folyóra az jellemző, hogy kavicsok vannak benne; a folyónak ebben a sekélyes részében kavicsok vannak* stb.

Károly Sándor, akinek úttörő érdemei vannak a jelkapcsolatok jelentésének vizsgálatában, úgy véli (i.m.), hogy a változatos szintaktikai formák mögött ott áll mint invariáns a nyelv szemantikai-logikai bázisa. Ezt a bázist valóságdarabokat és valóságviszonyokat tükröző fogalmak és fogalomkapcsolatok alkotják. Mindezt ő egy szimbólumrendszerrel ábrázolja, amely-

ben a jeltárgyak osztályainak jelölése: N (dolgok, szubsztanciák), V (cselekvések, történések), A (tulajdonságok, minőségek, mennyiségek), D (az előbbiekkal összefüggő térbeli, időbeli stb. viszonyok), és ehhez járulnak a relációkat jelölő szimbólumok (cselekvés = cselekvés, haszn = használat, tul = tulajdonság, szenved = szenvedő stb.). Az előbbi mondat predikatív viszonya, *a nagyapja kerítette el* így ábrázolható: $R_{\text{cselekvés}} (N^1, V)$

a tavacskát kerítette el: $R_{\text{szenved}} (N^2, V)$

kövekket kerítette el: $R_{\text{haszn}} (N^3, V)$

Ezek a relációk tehát szintaktikailag többféleképpen kifejezhetők, és ez azt mutatja, hogy a jelkapcsolatok szintjén is kiterjedt a nyelv szinonimitása. Az utolsóként ábrázolt reláció kifejezhető, mint említettük, így is: *az elkerítésre köveket használt, az elkerítés kövekket történt* stb.

A fordított viszony sem ritka: az, hogy ugyanazt a szerkezetet kétféle relációban lehessen értelmezni, felírni. Ez a szerkezetek többértelműsége, poliszemiája. Két, Károlytól kölcsönzött példával szemléltetve ezt a jelenséget (i.m. 146—7):

Szabó biztatása

1. $R_{\text{cselekvés}} (N, V)$ (ebben az értelmezésben: *Szabó biztatása jó hatással volt Kovácsra*)
2. $R_{\text{szenved}} (N, V)$ (= *Szabó biztatása jó eredménnyel járt, ő nyerte meg a versenyt*)

A fű száradt

1. $R_{\text{cselekvés}} (N, V)$ (= *A fű száradt a napon, de elég lassan, mert megázott*)
2. $R_{\text{tul}} (N, V)$ (= *A fű száradt már, be lehet hordani*)

A jelkapcsolatok jelentésének megállapítása filozófiai problémaként is felvetődött. A Wittgenstein késői munkásságához kapcsolódó használatelmélet pragmatikai tényezőket vitt a jelentés megállapításába, mégpedig abból a feltevésből kiindulva, hogy megnyilatkozásainak jelentését csak úgy adhatjuk meg, hogy használati módjukat elemezzük a hétköznapi nyelvhasználatban. A logikai szemantika az igazság fogalmával kapcsolta össze a megnyilatkozások jelentését. Carnap a következőképpen foglalta össze ezt a fajta jelentésfelfogást: „Ha tudnánk, hogy mi volna akkor, ha egy mondatot igaznak talál-

nánk, akkor tudnánk azt is, hogy mi a mondat értelme. És ha két mondat esetében azonosak a feltételek, amelyek mellett igaznak kellene tartanunk őket, akkor azonos az értelmük is. Ennélfogva egy mondat jelentése bizonyos értelemben azonos azzal a móddal, ahogy igazságát vagy hamisságát meghatározuk“ (1972). Ezen az alapon azt mondhatjuk, hogy egy megnyilatkozást megérteni annyi, mint ismerni azokat az igazságfeltételeket, amelyek mellett igaz az, amit benne állítunk (vö. Pléh—Terestyéni 1979. 9—10).

Jelentés vagy érték?

Saussure felfogásában jelentés és érték élesen elválik egymástól. Véleménye szerint azzal, hogy meghatározzuk, milyen fogalomra utal egy szó, csak a jelentését határozzuk meg, az értékét nem. Ehhez az is kell, hogy összehasonlítsuk a rendszer más, hasonló elemeivel, mert az érték nem önmagában van, hanem csak más elemekkel való viszonylatban. Eszerint a román *frate* és a magyar *fiútestvér* szónak ugyanaz volna a jelentése, de az értéke egészen más, mert a magyarban a *fiútestvért* alig használjuk, hiszen helyette ott van a pontosabb megjelölést lehetővé tevő *bátya* és *öcs* (ezért nem tudott igazából meggyökerezni a nyelvújításkori *fivér* és *nővér* sem, illetve csak annyiban, hogy egy választékosabb, hivatalosabb nyelvhasználatban a *bátya*, illetve a *néne* szinonimájává vált). Ugyanezt lehetne elmondani a magyar *ablak* szóról és román megfelelőiről, csak hogy ebben az esetben a magyar szó jelentéskiterjedése nagyobb, a román *fereastră* mellett ott van az 'ablaküveg' jelentésű *geam*, a 'festett ablak' jelentésű *vitraliu*, a 'pénztáráblak' jelentésű *ghîșeu* stb. Hasonlóképpen a magyar *óra* a németben *Uhr* vagy *Stunde*, a románban *ceas* vagy *oră*, az angolban *watch*, *o'clock* vagy *hour*, aszerint, hogy időmérő eszközzel, időpontról vagy időtartamról beszélünk. Eszerint még a magyar többes szám értéke is más, mint a románé, nyelvünkben ugyanis olyankor is egyes számot használunk, amikor a románban a többes az általános. Elég talán arra utalnunk, hogy a *fél kéz* : *kéz* szembenállásnak *o mână* : *două mâini* felel meg, hogy a mennyiségjelző után a magyar egyes, a román többes számot használ, vagy — ami kevésbé feltűnő —, hogy sok növénynévben (pl. *cartofi*, *castraveți*, *struguri*, *piersici* stb.) a használat szempontjából a többes szám tekinthető

alapformának. A románban és más indoeurópai nyelvekben a főnevek értékét befolyásolja a nyelvtani nem is.

Úgy véljük mégis, nem teljesen jogos a jelentésnek és az értéknek ez a megkülönböztetése, különösen nem a szembeállítás. A Saussure-tól említett francia *mouton*, illetve angol *sheep/mutton* (i.m. 148—9), akárcsak a mi példáink, az eltérő mezőtagolás jellegzetes esetei. Egy-egy szó jelentéskiterjedését, tehát jelentését is meghatározza, hogy milyen abban a nyelvben az illető jelentésmező tagolása, milyen más szavakkal kell osztoznia a denotatív funkción, milyen szavakkal van mellé-, fölé- vagy alárendeltségi viszonyban a fogalmi rendszerben stb. A jelentést, mint más értéket is, meghatározza a nyelvi elemnek a rendszerben elfoglalt helye. Tehát nincs különösebb akadálya annak, hogy a jelentést is a szó (vagy más, jeltermészetű nyelvi egység) értékei között tartsuk számon. Egyáltalán nem véletlen, hogy Károly Sándor úgy is határozza meg a jelentést, mint „a jel (vagy jelkapcsolat) használati értékét“ (i.m. 43). Így azok az értékek, amelyekről a továbbiakban szó lesz, úgy is tekinthetők, mint a jelentés újabb aspektusai, amelyek kiegészítik a denotatív jelentést, teljessé teszik a nyelvi jel komplex jelentését. A nyelvben ezek az értékek úgy vannak jelen, mint a lexéma potenciális (konvencionális, virtuális) értékei, amelyek aztán a nyelvhasználat konkrét szituációjában aktualizálódnak, kommunikációs értékévé válnak (vö. Balázs 1966. 84). A konvencionális érték elsősorban az asszociatív viszonyok függvénye, a kommunikációs értéket az asszociatív viszonyokon túl a szöveg szintaktikai és a közlési szituáció komplex viszonyrendszere is meghatározza.

Alaki érték

Minden nyelvi jelet feltűnően jellemez alaki értéke, hangalakja. Az, hogy hány fonémából épül fel, milyen fonémákból, ezek hogyan követik egymást, hány és milyen típusú szótagokat határoznak meg stb. Mindez kihat a stiláris értékre is. Az alaki értéket még inkább befolyásolja az, hogy az illető lexéma több morfémából áll-e (származék vagy összetétel), vagy egyetlen szóelemből, tehát hogy szerkezetileg, alakilag áttetsző-e (transzparens), vagy homályos (opak). A nyelvi jelek e két csoportjának aránya tipológiailag is jól jellemez egy nyelvet (sőt nyelven belüli szövegtípusokat, nyelvvaltozatokat is). A magyarban a nyelv jellegénél fogva jóval gyakoribbak az

áttetsző lexémák, mint az újlatin nyelvekben, a németben jóval gyakoribbak, mint az angolban stb. Az alaki érték mindenképpen magán hordozza két fontos elv feszültségét. A gazdaságosság elve a rövid jeleket részesítené előnyben, a maximális érthetőség elve a hosszú, szerkezetileg tagolt jeleket. Szemantikailag ez utóbbi a fontosabb, így azt lehet mondani, hogy az alaki érték egyenes arányban áll a jelet alkotó fonémák, szótagok, szóelemek számával.

Jelölési érték

Vannak szavak, amelyeket önmagukban kimondva „tartalmasabb“-nak érzünk, másokat „üresebb“-nek: tartalmasabb a *felhő, megy*, mint a *tehát, és* vagy az *ez, ők* stb. Ez abból ered, hogy a szavaknak eltérő a jelölési értéke. A *felhő, megy* fogalomszó, olyan denotátumokra vonatkoztathatók, amelyek de-szignátuma a „felhő, megy“ fogalom. A fogalom ontológiai minősége szerint a fogalomszó jelentése lehet szubsztanciajelentés (*felhő, kép, ember* stb.), tulajdonságjelentés (*megy, menés* stb.). A *tehát, és* és más, hozzájuk hasonló szavak fogalmak vagy ítéletek közötti viszonyt jelölnek, tehát viszonzyszók. A fogalomszóktól szintén elkülönülnek a deiktikus jelentésű mutatószók (Balázs János terminusával: szituátorok): *ez, ők*, amelyek úgy jutnak konkrét jelentéshez a közlési szituációban, hogy rámutatnak denotátumaikra, vagy anaforikus jelentésük-nél fogva visszautalnak a szöveg valamely fogalomszavára.

Szófaji érték

Már a jelölési érték alapján körvonalazódik néhány szóosztály a fogalomszó, illetve a viszonzyszó, mutatószó kategóriáján belül. Ha korábbi példamondatunkat vesszük szemügyre: *Az öreg a méhesben járt*, azt látjuk, hogy a szituációra utaló *a*, az szón kívül a fogalomszavak egyike tulajdonságot jelöl (*öreg*), a másik szubsztanciát (*méhesben*), a harmadik cselekvést (*járt*). Ennél lényegesebb most számunkra, hogy — mint korábban jeleztük — mondatbeli szerepük szerint a nyelv asszociatív síkján tagjai egy-egy szubsztitúciós osztálynak:

	ember		kert		sétál	
	öreg		méhes		jár	
AZ	gyerek	AZ	erdő	BAN	pihen	T
	róka		ház		szaladgál	
	fiú		város		tanul	
	.....		.....		.....	

Állítmányként cselekvésfogalmat jelölő szavakat találunk, amelyekre még az is jellemző, hogy utalnak a cselekvő személyére, számára, a cselekvés idejére, módjára. Ez az igék szófaji osztálya. Az igének állítmányi funkciójából eredően a mondatban, mint valamely erős mágnesnek, rendkívül nagy a vonzási ereje, bővítményként a tárgyat és a határozót vonzza. Az első függőleges oszlop szavainak van egy olyan közös értéke, amely képessé teszi őket arra, hogy toldalék nélküli alakjukban az alany szerepét töltsék be a mondatban. Ez az érték a főnévre jellemző. Viszonyjelölő toldalékkal (raggal) vagy névutóval kiegészítve ugyanez a szófaj tárgyként, határozóként vagy birtokos jelzőként is állhat. Vonzási ereje kisebb, mint az igéé, egyetlen bővítmény kapcsolódhatik hozzá: a jelző. Nagy viszont a tapadási ereje. Elsősorban igei vagy igenévi alaptaghoz tapad, de főnévi jelzőként névszói alaptaghoz is. A tulajdon-ságot (minőséget, mennyiséget) jelentő szavak toldalék nélküli alakjukban rendszerint főnévi alaptag determinánsai, jelzői. A magyar nyelvben a névszói (főnévi, melléknévi, számnévi, névmási) értékű szavak viszonyjelölő toldalék nélkül mind betölthetik az állítmány szerepét is, ilyenkor azonosítást vagy minősítést fejeznek ki. A névszóhoz járuló segédigének idő-, mód-, szám- és személyjelölő szerepe van, kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyben zéró fokon szerepel. Pl. az *öreg ember* szerkezetben az *öreg* melléknév jelzőként fejez ki minőséget, az *ember öreg* szerkezetben állítmányként minősítést. Vannak nyelvek, pl. a birmán, amelyekben az alanynak és az állítmánynak azonos funkciójefe van, a mai mongolban és a tagalog nyelvben az alanynak van alaki ismertetőjele.

Az igenevek szó szerkezeti alaptagként megőrzik az igék vonzási erejét, determinánsként a névszóéhoz vagy a határozószóéhoz hasonló tapadási erejük van. Az igekötőnek, névelőnek, névutónak, határozószónak annyira nagy a tapadási tendenciája, hogy ez mondatbeli önállóságát is veszélyezteti. Legönállóbb szófajunk az indulatszó, sem vonzási, sem tapadási ereje nincs, elszigetelődik a mondatbeli szerkezetektől, vagy egyedül tölt be mondatfunkciót.

De, mint az értékek általában, a szófajiság is csak mint potenciális, konvencionális érték jellemzi a lexémákat, a kommunikációban való aktualizálódás szélsőséges határok között változtathat rajta. Előbbi mondatunk *öreg* lexémája konvencionális értékét tekintve melléknév, elsődleges szintaktikai

szerepe a főnévhez járuló jelzői funkció vagy a minősítést kifejező állítmányi. A mondatban aktualizált szófaji értéke mégis főnévi ('öreg ember' jelentésű), és ez az érték a mondatban betöltött alany szerepből következik.

A konvencionális szófaji érték megszabja a toldalékolás lehetőségeit is, és fordítva: a toldalék mint a lexéma közvetlen környezete pontosan jelzi a szófaji értéket is. Pl. a *-ban* morféma előtt csak főnév fordulhat elő, a *-nánk* előtt csak ige, a *leg-* után csak melléknév stb.

Helyi érték

A nyelvi jelek, de még az olyan bonyolultabb jelkapcsolatok is, mint a mondat vagy a szöveg, gyakran magukon viselnek olyan jegyeket is, amelyek arról árulkodnak, hogy használatuknak mi a megszokott környezete: valamelyik nyelvjárás vagy nagyváros, valamelyik szakmai nyelv vagy éppen a diáknyelv. Ezeket a láthatatlan, de többnyire jól érzékelhető jegyeket tekintjük az illető nyelv helyi értékének. Ide szokás sorolni azokat a részben fogalmi, részben hangulati tényezőket is, amelyek valamely korszak hangulatát idézik föl, esetleg azt, ami ma divatos stb. (Ilyen „tanúszavak“, „kulcsszók“ alapján írt tanulmányt G. Matoré a XVII—XIX. század nyelvi tudatáról; vö. Matoré 1950.) Sajátságos megkülönböztető jegyei vannak a beszélt nyelv változatainak (szónoki, „piaci, utcai“, argó stb.), az írott nyelv szövegtípusainak (tudományos, publicisztikai, hivatalos, költői stb.).

Stiláris érték

Bár a helyi értéket úgy szokás tekinteni, mint amely inkább kollektív jellegű, általános érvényű, semmiképpen nem állítható, hogy realizálódása független a szituációtól. Mint ahogy a falusi viselet is csak városi környezetben vagy más tájegységben jelzi viselője illetőségét, hovatartozását, otthoni környezetében a tájszónak sincs különleges helyi értéke. Még inkább kötődik az alkalmi, szubjektív tényezőkhöz, a közlés pillanatához a nyelvi jelek stiláris értéke, hangulati, érzelmi hatása. Az emocionális érték mindenképpen összefügg a denotatív jelentéssel, többnyire ilyen eredetű pl. a közönséges, nyers, durva, illetlen minősítésű szavak stílusértéke, sőt jelentős mértékben befolyásolja a szófaji érték is: érthetően leggyakoribb ebből a szempontból a melléknév hangulati többlete, legszürkébb a

főnév, kettejük között helyezkedik el az ige a stiláris értéket is gyakran befolyásoló dinamizmusával (vö. Kovalovszky 1966. 128). A döntő mégis ebben az esetben a közlés eleven közegében megnyilvánuló egyéni, alkalmi módosulás, az a sok hangulati, érzelmi árnyalat, amelyet a rögzített hang már soha nem képes újra tökéletesen felidézni, még kevésbé az írás racionalizáló fegyelme. Ezt a tűnékeny hangulatot némi durvítással három tényezőre szokás visszavezetni: a beszélő egyéniségére, érzelmi állapotára, a mondanivalóhoz való viszonyára, valamint a beszélő és beszédpartnere viszonyára. Például a közlő és hallgató viszonya ilyen ellentétpárokkal jellemezhető stiláris értéket credményezhet: barátságos, kedveskedő — barátságtalan, goromba; bizalmas, közlékeny — tartózkodó, hűvös, udvarias; tisztelő, áhítatos — tiszteletlen, becsmérő, cinikus, fölényes stb. (vö. Károly i.m. 75).

Főként az emocionális, hangulati hatás objektív megközelítését tűzte ki célul az az érdekes kísérleti módszer, amelyet a „jelentés méréseként“ ismer a szakirodalom. Ennek lényege egy hétfokozatú skála olyan ellentétes értelmű melléknevek között, amelyek értékek oppozícióját képviselik: jó — rossz, lágy — kemény, lassú — gyors stb. A skála hét fokozata nagyjából ilyen minősítésnek felelne meg a lassú — gyors oppozícióban: 1. nagyon lassú, 2. lassú, 3. kissé lassú, 4. sem nem lassú, sem nem gyors vagy lassú is, gyors is, 5. kissé gyors, 6. gyors, 7. nagyon gyors. A mérésre kiválasztott főneveket ezen a skálán kellett értékelniük a kísérleti személyeknek. Az *apa* szó például a boldog — szomorú skálán a 2. fokozatba került (boldog), a kemény — lágy skálán az 1. fokozatba (nagyon kemény), a lassú — gyors skálán a 6. fokozatba (gyors). Mint kiderült, a főnevek minősítésében három faktornak van jelentős szerepe: az értékelésnek, az erősségnek és az aktivitásnak (vö. Osgood et al. 1957; Károly 1970. 77).

Társadalom és nyelv

A nyelv attól társadalmi, hogy a beszélő ember nem individuális, hanem közösségi lény: a nyelvet társadalomban élő emberek beszélnek. Az emberi közösségek pedig heterogének, változatosak és változékonyak, mindig ilyenek is voltak. Ez a természetes, a normális a társadalmi kommunikációban: a heterogenitás, az állandó stílus- és a gyakori kódváltás, a többszintű kommunikációs rendszerek kölcsönhatása. Amikor dialektusokról, szociolektusokról, nyelvi érintkezésről beszélünk, úgy tűnik, mintha egy korábbi ideális nyelvállapot romlásaként értékelnék őket, pedig ellenkezőleg: az egységes, normatív változat az, amely újabb fejlődés eredménye. A nyelvi romlás, erózió jelei valóban megfigyelhetők mai nyelvhasználatunkban is, de a változatoság önmagában nem ennek a jele. A nyelv belső viszonyrendszere, a nyelvi struktúra sem feltételez homogenitást. Ha mégis homogén struktúrákról beszélünk néha, ez a tudományos elvonatkoztatás fikciója. A legtöbb félreértést valószínűleg éppen századunk modern irányzatai szülték ezen a területen, mert figyelmük szinte kizárólag és programatikusan a nyelv belső viszonyrendszerére irányult, sokkal kevésbé a beszélő emberre és a társadalmi közegre, amelyben a beszélő ember él. Ez indokolja Dell Hymes határozott fellépését a nyelv ilyen egyoldalú szemlélete ellen: „Megmáshíthatatlanul szakítanunk kell... azzal a modellel, amely a nyelv felépítését úgy képzei el, hogy annak egyik arca a referenciális jelentés felé fordul, a másik a hang felé, s így a nyelv szerkezete csak e két oldalt összekapcsoló szabályokból állna. Ez a modell azt sugallja, hogy a megnevezés a beszéd egyetlen használata, mintha a nyelvek nem úgy lennének szerkesztve, hogy panaszkodni, örülni, könyörögni, figyelmeztetni, anekdotázni, támadni tudjunk velük, mintha nem lennének alkalmasak a meggyőzés, az utasítás, a kifejezés és a szimbolikus játék számtalan formájára. A nyelv modellje a nyelvet a kommunikatív magatartás és a társas élet felé irányulva kell hogy modellálja“ (1978. 342).

A nyelv társadalmisága épp annyira természetes, mint a társadalom nyelvisége, a kettő állandó és közvetlen kölcsönhatásban van egymással. A nyelv társadalmi meghatározottságát mégsem lehet úgy tekinteni, mint a tudatformákét. Cso-

port- és rétegnyelvekről beszélünk ugyan, és ezek jó körülhatárolható, jellemezhető belső változatok, a nyelv ideológiai, filozófiai értelemben mégsem függvénye közvetlenül a társadalmi viszonyoknak, e viszonyok változásának.

A nyelv társadalmi funkciói

A nyelv mindenekelőtt élő kötelék, összekötő kapocs az emberek között. Általa valósul meg a közlés: az ismeretek, a tapasztalatok, a gondolatok átadása, kicserélése embertől emberig, lélektől lélekig. A nyelv közvetíti akaratumkat, rendszerint érzéseinket, óhajainkat is. Vele érvelünk, vele tiltakozunk, és általa engedjük meggyőzetni magunkat. Vele panaszkodunk, és általa halljuk mások panaszait, megosztani vágyott gondjait. Még az ellenségek is — igaz, penge gyanánt — a nyelvet kénytelenek használni. De a nyelv az eszköze a félrevezetésnek, a manipulálásnak, a hazugságnak is, szándékos vagy szándéktalan kétértelműségeivel forrása a félreértésnek. Általánosítva mindezt: „A nyelv szociális viszonyok kialakítását és fenntartását is szolgálja. Kifejezi a szociális szerepeket is. Ahhoz is hozzájárul, hogy bizonyos dolgokat végrehajtsunk, az egyik személy és a másik közötti interakció révén. E funkció által határoljuk körül a társadalmi csoportokat, és általa azonosítódnak, kapnak megerősítést az egyének, minthogy e funkció tesz képessé bennünket arra, hogy másokkal kapcsolatba lépjünk“ (Halliday 1979).

A nyelv kumulatív képességénél fogva nem más, mint egy közösség memóriarendszere. Őrzi és felhalmozza az egymást váltó nemzedékek tapasztalatát, tudását. Az ember épp azért válhatott emberré, hogy a nyelv révén továbbadhatta, átörökíthette, hólávinaként továbbgördíthette az emberi értelem minden leleményét, magát a kultúrát. Nemcsak a ma élőkkel, kortársainkkal vagyunk kapcsolatban, hanem elődeinkkel és remélhetőleg utódainkkal is. Szabó Dezső szavaival: „a nyelv a legegységesebb szolidaritás azokkal, akik már rég szétomlott temetőikben porladnak, és azokkal, akik még eljövendő századok barázdáit fogják húzni.“ Ennek a kollektív emlékezésnek korábban, évmilliókon át, a szájhagyomány volt az alapja: az új nemzedék közvetlenül az előtte járóktól vett át minden tudást, majd hozzáadva a maga tapasztalatait, felfedezéseit és találmányait szintén közvetlenül adta át utódainak. Az írás, majd a könyvnyomtatás mérhetetlenül fölerősítette, pon-

tosabbá és hatékonyabbá tette a nyelvnek ezt a tudást, tapasztalatot rögzítő, felhalmozó szerepét.

A nyelv azonban nem csupán ismeretet, tudást közvetít, halmoz fel, hanem etikai, erkölcsi, magatartási értékeket, normákat is: „a belső és a külső beszéd a valósággal való együttműködésre, abba való beleszövődésre egyrészt úgy szólít fel mint *etikum*, másrészt — ismeret lévén — úgy is, mint *noetikum*“ (Egyed 1984. 181). Van tehát a nyelvnek egy jogi-erkölcsi, etikai szabályozó funkciója is a társadalomban: parancsa megszabja, irányítja a közösségben élő ember viselkedését, cselekvését. Azt mondani tehát, „édes anyanyelvünk“, nem csupán annak az érzésnek a (némelyek számára talán érzélgős) kifejezése, hogy anyanyelvét mindenki úgy szereti, mint édesanyját, és hogy annyira hozzánk tartozik, mint legkövetlenebb rokonaink, hanem azt is, bár erre ritkábban gondolunk, hogy a nyelv éppúgy nevel bennünket, mint szüleink, alakítja, fejleszti egyéniségünket, személyiségünket. Mindazzal, amit közvetít, a tapasztalatokkal, a követésre vagy kerülésre intő példákkal naponként mutatja: ilyennek kell lenned, hogy embertársaid elfogadjanak, hogy munkád alapján érvényesülni tudj, hogy a közösség magába fogadjon, amolyannak, hogy egyéniséged legyen, hogy önmagad lehess, anélkül hogy közösségedből kizárnád magad.

Amint láttuk, az egyén tudatát a nyelv ugródeszkája emeli ki az idegrendszer élettani működéséből. Nyelv nélkül a társadalomban nincs szellem, nincs szellemi, intellektuális tevékenység, mivel „a nyelv a művelődés és alkotás közlekedő edénye“ (Fábry Zoltán). Az emberi szellem fejlődése, az ember és az emberi közösségek intellektuális fejlődése szorosan a nyelvhez, jelentős mértékben az anyanyelvhez kapcsolódik. A nyelvnek ez a szellemi, intellektuális szerepe tükröződik a filozófiában és a logikában, a tudományokban és a művészetekben.

Ha figyelmesen végigkövetjük az előbbieken körvonalazott funkciókat, azt találjuk, hogy az első a jelenben, horizontálisan biztosítja a nyelvet beszélő közösség viszonylagos kohézióját, a második, a kumulatív funkció az identitás történelmi folyamatosságának biztosítója az idő vertikális dimenziójában, a harmadik az új nemzedéknek a már meglévő nyelvi és kulturális közösségbe való belenevelődését valósítja meg, az utolsó pedig tudati szintre emeli az együvé tartozást.

Mivel társadalom és nyelv viszonyáról azt mondtuk, hogy kölcsönös, e kölcsönösség logikája alapján jogosnak tekinthetjük Dell Hymes fordított kérdését is: „Mi a személyiség, a társadalom vagy a kultúra szerepe a nyelv fenntartásában?“, annál is inkább, mert ez éppen kulturális és társadalmi változások idején válik időszerűvé. A válasz néhány lehetséges modelljét szintén Hymestől idézzük: „a hopi-tewák között a nyelv presztízst, összetartást és elválasztást egyaránt szolgál, s itt egyaránt nagy a nyelvhez való hűség és a nyelvi büszkeség. A keleti csoroki indiánok között a funkciók hierarchiája éppen fordított: a nyelv megőrzése főleg elkülönítő szerepet szolgál, és nyelvhez való hűség még csak van náluk, de nyelvi büszkeség aligha... A braziliai fulnio indiánok három évszázadon át megőrizték csoport-identitásukat, feladva területeiket, hogy megőrizhessék nyelvüket és főbb szertartásaikat. A venezuelai, guayqueri indiánok viszont tulajdonviszonyaikat fenntartva őrizték meg csoport-identitásukat, s nemzedékek óta nyoma sincs eredeti nyelvüknek és vallásuknak. Ebből gyanítani lehet, hogy a guayquerik kapcsolata saját nyelvükkel különbözött a fulniókétól“ (1962/1975. 116—7).

A nyelv mint cselekvés

Nem túlságosan közismert az a szólásunk, hogy „A beszéd megeszi a dolgot“, annál általánosabb viszont az a vélemény, amelyet kifejez, hogy ti. a beszéd csak árnyéka a tettnek. Ez önmagában nem érdemelne különösebb figyelmet, de mintha a társadalmi gyakorlat is azt jelezné néha, hogy hajlamosak vagyunk lebecsülni a nyelvi megnyilatkozás jelentőségét. Pedig ez — azon túl, hogy a nyelv felelőtlen használóját fölöttébb kompromittálja — magának a nyelvhasználatnak az inflációjához is elvezet. Az infláció itt nem magára a nyelvi romlásra (a nyelv elemeinek, szabályainak hibás használatára) vonatkozik, hanem arra, hogy a nyelvi megnyilatkozást nem tekintjük, nem ismerjük el tettnek, társadalmi cselekvésnek, sőt inkább szembeállítjuk vele. Még az sem tudatosul eléggé bennünk, hogy a nyelvhasználatnak egyáltalán köze van a társadalmi folyamatokhoz.

Annál érzékenyebb volt a szó tettértékére a mindenkori jogrendszer és az igazságszolgáltatás. A szóval való vétséget, bűnt a különböző kultúrák jogszokásai és a civilizált világ intézményesített jogrendszere éppúgy szankcionálja, mint akár-

mely más törvénybe ütköző tettet, cselekedetet. Szókratész méregpoharától napjainkig sok drámai bizonyítéka van annak, hogy a társadalom érzékeli a szavak súlyát, sőt nemritkán túl is becsüli a szavak hatását.

A nyelvfilozófia csak az utóbbi évtizedekben figyelt föl a megnyilatkozások „illokúciós“ erejére, és próbálta meg teoretikusan is modellálni a nyelv cselekvésértékét. A beszédaktus-elmélet a nyelvhasználatot mint az emberi szociális cselekvés egy központi típusát elemzi. A beszéd — e felfogás szerint — nem csupán szervező eszköze, irányítója stb. a társadalmi cselekvésnek, hanem maga is tett, cselekvés (vö. Pléh—Terestyéni 1979).

Az elmélet abból indul ki, hogy nem minden verbális megnyilatkozás tekinthető az objektív valóságról vagy a beszélő szubjektív világáról való puszta közlésnek. Ebből a szempontból két nagy csoportra oszthatók. Egy részük valóban a nyelven kívüli világ jelenségeinek a leírása, tapasztalt tények megállapítása, konstatálása. Ha azt mondjuk pl., hogy *Hűvös, őszi idő van*, konstatáljuk az időjárás jelenlegi állását, megállapítunk valamit az időjárásról, leírásunk arra is utal, hogy ez az őszi időszaknak felel meg. Vagy: *Roszzul érzem magam* — hasonlóképpen egy állapot, egy tény közlése. Bár nem teljesen mentesek a szubjektivitástól, az ilyen megnyilatkozások jelentése ellenőrizhető az igazság-kritérium alapján: szembesíthetők a valósággal, így eldönthető, hogy igazak-e vagy hamisak.

Egészen más jellegű az ilyen megnyilatkozás: *Gratulálok az eredményeidhez!*, vagy: *Ígérem, hogy vasárnap meglátogatlak!* Az ilyenekkel nyilván semmit nem írunk le az objektív valóságból, semmit nem állapítunk meg, hanem ténylegesen *gratulálunk, ígérünk*, azaz egy-egy aktust hajtunk végre: a gratulálás, az ígérés stb. aktusát. Az ilyen megnyilatkozásokat tehát nem egy aktus leírásaként fogjuk fel (mintha pl. azt mondanók: *A főnök is gratulált eredményeihez*, vagy: *Imre ígéri, hogy eljön hozzánk*), hanem aktusként, cselekvésként, tettként. Az előbbi megnyilatkozásokat *konstatatív*nak nevezik, az utóbbiakat — minthogy általuk cselekvéseket hajtunk végre, performálunk — *performatív*oknak. Minden nyelvben viszonylag nagy számú olyan (performatív) ige van, amelynek kijelentő módú, egyes szám első személyű használata ilyen performatív megnyilatkozást eredményez (pl. *kérem, megtiltom, javasolom, vádolólok, felmentem, utasítom, bocsánatot kérek* stb.). Ezek

már nem vizsgálhatók az igazság-kritérium alapján, velük kapcsolatban szükségtelen feltenni az igazságra-hamisságra vonatkozó kérdést, hiszen kimondásuk eleve garanciája igazságuknak. A jelentés megállapítása tehát ebben az esetben inkább pragmatikai, használati tényezők alapján történhetik.

Kérdés, hogy a performatív megnyilatkozásoknak tartalmazniuk kell-e minden esetben performatív igét. Van-e különbség ebből a szempontból a következő megnyilatkozások között: *Igérem, hogy vasárnap meglátogatlak!*, illetve: *Vasárnap meglátogatlak!* (megfelelő kontextusban és hangsúllyal kijelentve)? Kétségtelen, hogy az utóbbi — implicit formában — ugyanúgy az ígérés aktusának tekinthető, mint az előbbi explicit forma. Sőt a *Hűvös, őszi idő van* megnyilatkozás is felfogható úgy — megfelelő beszédhelyzetben —, hogy: *Figyelmeztetlek rá, hogy hűvös, őszi idő van, és öltözködj ennek megfelelően.* Vagy: *Figyelmeztetlek rá, hogy rosszul érzem magam, ezért szeretnék megpihenni.* Ha a beszédhelyzetet, a szándékot is figyelembe vesszük, arra a következtetésre juthatunk, hogy tulajdonképpen minden megnyilatkozás kimondása egyenlő valamely cselekvés, azaz figyelmeztetés, ígélet, kérés, parancsolás, felszólítás stb. végrehajtásával. Tehát a konstatatív megnyilatkozásokkal is általában felvilágosítani, informálni akarunk vagy éppen fenyegetni, figyelmeztetni. Ilyen alapon persze már nem sok értelme van a konstatatív—performatív megkülönböztetésnek. Épp ezért J. L. Austin egy általánosabb, más jellegű megkülönböztetést vezetett be. Szerinte megnyilatkozásainkban elhatárolható egymástól az, hogy mondunk valamit, attól, amit teszünk, cselekszünk azáltal, hogy mondjuk, amit mondunk. Vagyis az elemzés elválaszthatja egymástól a valami mondásának aktusát és azt az aktust, amit valaminek a kimondásával hajtunk végre. Nem kétféle megnyilatkozás-típusról beszélhetünk tehát, hanem minden megnyilatkozás két aspektusáról, amelyet az angol *locution* (=beszéd) szó alapján *lokúciónak*, illetőleg *illokúciónak* neveznek. A lokúció tehát a megnyilatkozás kimondására vonatkozik, az illokúció pedig arra az aktusra, arra a cselekvésre, arra a tetterre, amelyet a megnyilatkozás kimondásával hajtunk végre.

Austin ezek mellett megkülönböztette a beszédaktusok harmadik aspektusát is: a *perlokúciót*. Ez a terminus azokra a következményekre, hatásokra utal, amelyeket a megnyilatkozás a hallgatóból kivált. Ez lehet ijedtség, félelem, öröm vagy

valamilyen cselekvés is. Az előbbi példáinknál maradva: *Hűvös, őszi idő van* — ennek kimondása a lokúció, mint illokúció értelmezhető felvilágosításként, de figyelmeztetésként is, mint perlokúció eredményezheti azt, hogy a beszédpartner elveszi a felöltőjét.

Végül nem felesleges megismerkednünk egy P. F. Strawsontól eredő distinkcióval. Kétségtelenül illokúciós aktus, ha az ítélthozó bíró azt mondja a vádlottnak: *Felmentem!*, vagy: *Elítélem!*, a hivatali főnök a beosztottnak, hogy: *Megrovásban részesítem*, az anyakönyvvezető az ifjú párnak: *Házastársaknak nyilvánítom*. Miben különböznek ezek egy szokásos ígéresi vagy figyelmeztetési aktustól? Elsősorban abban, hogy az illokúciós aktus része egy konvekcióktól irányított, megszabott rítusnak, szertartásnak, a megnyilatkozás illokúciós erejét és eredményességét a bíró, az anyakönyvvezető, főnök szintén konvenciókból eredő társadalmi státusza, szerepe biztosítja. Ha ugyanez a megnyilatkozás a szertartáson, a rítuson kívül hangzik el olyannak a szájából, akinek nincs megfelelő társadalmi státusza, akkor a megnyilatkozás érvényét veszti, éppen mivel elszakadt a konvenciótól. Ezek tehát *lényegileg konvencionális aktusoknak* tekinthetők (1971/1979. 122 kk.).

Van-e a beszédaktus-elméletnek valamilyen gyakorlati tanulsága? Ha van, akkor az nem lehet más, mint hogy a felelősségteljesebb erkölcsi (maga)tartásra figyelmeztet a mindennapi nyelvhasználatban. Aki megnyilatkozásait hivatásból teszi, mint pl. az író vagy a pedagógus, rendszerint hisz az írott vagy a kimondott szó erejében, tudja, néha a bőrén érzi, hogy a megnyilatkozás tett, cselekvés is egyben. Aki nem hivatásból, hanem „hivatalból“ nyilatkozik meg, beszél, tehát lényegileg konvencionális aktust hajt végre, annak még inkább éreznie kellene tettének társadalmi súlyát. És ez a beszédhelyzettől, a kontextustól, a hallgatóságtól függően többé-kevésbé mindenkire érvényes.

Fónagy Iván vetette föl azt a gondolatot, hogy a performatív kifejezések sajátos státusukat az ősi mágikus tudatformából örökölték, hogy egy „megszelídített névvarázs, szómágia különböző oldalait tükrözik“ (1981. 37). Egészen nyilvánvaló ez a varázsjelleg a konvencionális aktusokat kísérő performatív kifejezésekben. Akit társadalmi szerepe felhatalmaz ilyen megnyilatkozások kimondására: *Megátkozlak! Megáldlak! Feloldom esküje alól!* stb., hisz is szavai erejében, ha-

tékonyságában. Hasonlítanak ezek a ráolvasásokhoz, imádságokhoz, olyan szakrális szövegekhez, amelyek kapcsolatot hivatottak teremteni ember és természetfölötti lény között. A mai nyelvben már csupán megkövesedett maradványai ősi mágikus cselekedeteknek, mint a perszonifikáció az ősi antropomorfizációnak. Fónagy megkísérelte osztályozni is feltételezett ősi mágikus funkcióik szerint a performatív kifejezéseket, és ez az osztályozás, amelyet az ő nyomán vázolunk fel mi is, még inkább valószínűsíti kiinduló hipotézisét.

A mágiának alapfunkciója a kényszerítés, az utasítás, ez a motívum határozza meg a varázsló viszonyát még a rontó démonokhoz is. „Utasító“ igéivel, akárcsak a mai hipnotizőr, rá tudja kényszeríteni akarát egy másik személyre, rá tudja bírni, hogy az ő óhaja szerint cselekedjék. Ilyen irányban hat a következő, ma is gyakran elhangzó utasítások illokúciós ereje: *Parancsolom! Felszólítom! Kérem!*, sőt még a szelédnek tűnő *Azt tanácsolom!*-é is.

A mágikus rontás maradványai is megőrződtek a mai nyelvben. Még a rontó szertartás döbbségtétét is képes felidézni a *Megátkozlak!* ige szuggesztív ereje. Mai rontó szertartásaink persze szelídebbek, de a „bájlás“ következményeit valószínűsítően is érzi, akinek azt mondja a főnöke: *Visszaminősítem! Elbocsátom! Megrovom!*

Ezzel ellentétesek, jótékony szándékúak azok a performatív kifejezések, amelyek a *(meg)áld* ige körül csoportosulnak. Az áldásosztás is konvencionális, szertartáshoz kötött aktus, akik ezt végzik, „hivatalból hisznek a szavak varázserőjében“ (i.m.). A jó szándék jut kifejezésre a gratulációs és a megköszönő beszédműveletekben is, ezek voltaképpen jókívánságok, aztán a részvétnyilvánításban, amely a szó erejével kíván segíteni a bajban lévőnek. Ebbe a csoportba tartoznak Fónagy szerint az ilyen mindennapi kifejezéseink is: *Kellemes utazást! Gyógyulást!* stb.

A kinyilvánító beszédműveletek azokból a varázsszóformulákból erednek, amelyeknek célja egy-egy cselekvés érvényesítése, mintegy megpecsételése. Mint ahogy a varázsszó tette hatásossá a mérget vagy a gyógyító folyadékot, úgy a konvencionális aktusokban is a szó teszi érvényessé a házasságot, a kitüntetést, a kinevezést stb. Jogi aktusokban egészen megszokottak az ilyen illokúciós műveletek: *Vétkesnek mondom ki! Örökölt hagyom!* stb.

Ha a szó képes rá, hogy az érvényesség pecsétjét üsse valamely cselekvésre, arra is képesnek kell lennie, hogy megsemmisítsen, érvénytelenítsen valamely bevégzett tényt. A mesebeli varázslónak is külön igéi vannak a „kötésre“ és az „oldásra“. Ma ilyen érvénytelenítő kifejezések hangzanak el: *Megtagadom! Visszavonom! Érvénytelenítem!*, gyermekjátékban: *Nem ér a nevem!* stb.

A szó varázsereje arra is felhasználható, hogy a beszélő kötelezze magát valamire, vagy arra, hogy igazolja, bizonyítsa egy kijelentés igaz voltát. Ezek a „megbízó igék és műveletek“ az előbbieknél közelebb állnak a racionális gondolkodáshoz. A mai jogi műveletekben is fontos szerepet tölt be az eskü motívuma, az az eredetileg szakrális cselekedet, amely a köznapi életben sokat veszített hiteléből. Ugyanennek a mágikus szférának a peremén találjuk a jóval kisebb illokúciós erejű *Allítom!* igét, amely érezhetően racionálisabb, mint az *Esküszöm!*

A varázserő gyengülésével az eredeti varázsigék differenciálódnak, alkalmazkodnak a mindennapi élet változatos helyzeteihez, új kifejezéseket szülnek, amelyeknek már nem varázsereje, hanem illokúciós ereje van. Ezeket már csupán a hatás iránya: a rontás vagy segítés, az oldás vagy kötés szándéka kapcsolja össze az ősfórmával. A *Megátkozlak!* például ilyen mai performatív igékben él tovább: *vádollak, okollak, hibáztatlak, kérdőre vonlak, megbírállak* stb.

A performatív kifejezések elemzése alapján Fónagy Iván olyan általános következtetésre jut, amelyet a nyelvi elemek más szférái is teljes mértékben igazolnak: „A természetes nyelvek olyan közlésrendszereket egyesítenek magukban, amelyek igen különböző, gyakran egymástól több százezer évnyi távolságban lévő korszakokból származnak. Az illokúciós és perlokúciós igék használata arra mutat, hogy nyelvszemléletünk fejlődéstani szemszögből tekintve semmivel sem egyneműbb, mint maga a nyelv, és hogy a nyelv archaikus és mágikus fel fogása nem teljesen tűnt el belőle“ (i.m. 43).

Beszélési szokások

Az etnolingvisztika vagy az Amerikában használatos terminussal: antropológiai nyelvészet első képviselői és legnevesebbi mai kutatói — köztük mindenekelőtt Dell H. Hymes, akinek munkáiból (1962/1975, 1972/1973, 1972/1979) mi is a legtöbbet merítettünk, aztán John G. Gumperz (1962/1975), William La-

bov (1968/1973, 1971/1979) — többnyire amerikai etnológusok, antropológusok és nyelvészek, akik elméletileg is igyekeztek értékesíteni azt a hatalmas tényanyagot, amely az amerikai bennszülött kultúrák leírásából, feldolgozásából, összehasonlításából fakadt, de figyelmük nem került el az amerikai nagyvárosok kulturális és nyelvi dzsungeljét sem.

Az előfutárok közül említést érdemel W. D. Whitney, aki a múlt század hatvanas éveiben olyan intézménynek nevezi a nyelvet, amely a népszokások vagy viselkedési normák alkotóeleme. Sumner *Népszokások* című monumentális munkájában adatokat sorol fel arra, hogy némely bennszülött közösségekben feltűnő eltérés van a férfiak és a nők nyelvhasználata között: „A szigetlakó kariboknak két különböző szókészletük van: az egyiket akkor használják, ha férfiak és nők beszélnek egymással, vagy amikor a férfiak *oratio obliqua*ban megismétlik, amit a nők mondtak. Haditanácsaikban azonban titkos zsargont használnak, amelybe a nőket sohasem avatják be. Hogy a férfiaknak és a nőknek önálló nyelvük van, ez a szokás megfigyelhető a gujkurok és más brazíliai népek körében is. Az aravakok némely szavát csakis férfiak ejthetik ki, mások viszont kizárólag női szavak“ (1906/1978. 205—6).

Az etnolingvisztika, részben mint a modern szociolingvisztika előzménye, azt vizsgálta, hogyan tükröződik a nyelvhasználati szokásokban az adott közösség kultúrája, miként jellemez egy nyelv egy kulturálisan összetartozó közösséget. A nyelv, a kultúra és a társadalmi élet kölcsönhatásáról korábban inkább csak elméleti hipotéziseket fogalmaztak meg, mivel kevés megfelelő leírás állt a kutatók rendelkezésére a bonyolult viszonyok modellálásához. A megfelelő leíráshoz olyan új megközelítésre van szükség, amely túllép a meglévő kereteken. D. Hymes elképzelése szerint (1972/1979. 217) ez az új megközelítés lenne a lényege annak a tudománynak, amelyet a beszélés és a kommunikáció néprajzának (vagy etnológiájának) nevezhetnénk, és amely a szociolingvisztika általános területén belül helyezkedne el.

Eddig túlnyomórészt a kétnyelvűséggel, illetve két nyelvjárás azonos szintű ismeretével kapcsolatos jelenségek iránt mutatkozott érdeklődés. A nyelvhasználati szokások szempontjából valóban tanulságos, hogy egy közösség egyszerre két nyelvet használ, illetve hogy egy személy kommunikációs repertoárja egyszerre két nyelvet tartalmaz. Nálunk a

mezőségi nyelvjárásban például tanulságos megfigyelni a kétnyelvűséggel, illetve kevertnyelvűséggel és diglossziával kapcsolatos nyelvhasználati szokásokat. A két nyelv funkcionális szerepeinek megosztottsága miatt jórészt a beszélési alkalmak és a beszélés tartalma határozza meg, hogy mikor melyik nyelvet használják, hogy anyanyelvjárásuk mennyiben mutatja a kevertnyelvűség tüneteit. A népi szokásokkal kapcsolatos szövegekben, a hagyományos, archaikusabb jellegű munkaalkalmak során vagy a szakrális életben inkább az anyanyelv és az anyanyelvjárás dominál. Hivatalosabb megnyilatkozásaikban, általában a civilizált életmódhoz kapcsolódó tevékenységben, a nagyobb mobilitással is velejáróan már jellemzőbbek a kevertnyelvűség tünetei, a román nyelv, illetve a helyi román nyelvjárás használata. Ez utóbbiban a beszédpartner nyelvi hovatartozásának van döntő szerepe.

De az egynyelvűség körülményei között is különböző teret foglalhat el a beszéd különböző társadalmak kommunikációs háztartásában, más-más funkcionális terheket vállalhat magára. Ilyen jellegű különbségek, sajátosságok az egyes tájegységekben, nyelvjárásokban is kimutathatók. Az éneklés útján történő, valamint a beszéd útján történő kommunikáció metszi egymást a dalban. A tiszta beszéd és a hangszeres muzsika viszont két különfajta kommunikációs forma. Érdekes például, hogy a kommunikációs funkcióiban meglehetősen redukált, verbális kidolgozottság tekintetében hézagos moldvai csángó nyelvjárást vagy a mezőségit mint beszédet mintegy kompenzálja a dalban és a hangszeres muzsikában megvalósuló kommunikáció. Az a látszólagos ellentmondás, amely a hagyományos népköltészet és népzene, valamint a nyelvjárás értékelése között annyira feltűnő a szakirodalomban, éppen azáltal oldható fel, ha mindkettőt kommunikációnak tekintjük, egymást kiegészítő kommunikációnak, amelyben a beszéd expresszív funkcióját szinte teljesen a dal és a zene helyettesíti.

Kétségtelen tehát, hogy az egyes közösségek szokásaik, viselkedési normáik révén meghatározzák tagjaik nyelvhasználatát is, és ez egyaránt érvényes az ún. primitív társadalmakra, a hagyományos paraszti közösségekre és a civilizált kultúrákra. A nyelvhasználatot szabályozó normák azonban meglehetősen változatosak, végletesek. A néprajzi adatok azt mutatják, hogy a fatikus kommunikáció, a pusztá beszéd kedvéért

történő beszéd korántsem elfogadott kommunikációs forma minden kultúrában. A dél-indiai paliyanok például „többnyire rendkívül keveset beszélnek, és csaknem teljesen elnémulnak, mire betöltik 40-ik életévüket. A szóbő, közlékeny személyeket abnormálisnak és gyakran agresszívnek tartják“ (Gardner 1966). Egy közösség beszédstruktúráját legközvetlenebbül a beszédökönómia mutatja meg, a szükséges beszéd és a kívánatos hallgatás megoszlása.

Dell Hymes kísérte meg több dimenzióban is tipizálni a nyelvhasználati szokásokat (1972/1979. 221 kk.). Első szempontként éppen a mennyiséget emelte ki. Platón-t idézi, aki-nek szövegében az athéni így jellemzi spártai és krétai beszédpartnereit: „az összes hellének azt tartják városunkról (ti. Athénről), hogy szereti a beszédet, sőt bőbeszédű, ellenben Spártáról azt, hogy kevés szavú, Krétáról pedig, hogy inkább a gondolatnak, mint a szónak van bővében“. Ennek alapján Hymes három fokozatú skálát szerkesztett, amelyen az egyes típusokat a platóni szöveg alapján nevezi meg:

1. bőbeszédű: ATHÉNI
2. kevés szavú: SPÁRTAI
3. magvas mondandójú: KRÉTAI

Ebben a mennyiségi dimenzióban megfigyeléseink szerint hazai nyelvjárásaink közül a székely inkább a „krétai“, a mezőségi a „spártai“ típusba sorolható, bár — mint jeleztük — a viszonylagos hallgatagság itt szoros összefüggésben áll a verbális kidolgozatlansággal, a nyelv töredezettségével (ez nyilván nem csupán oka, de okozata is lehet a „kevésszavúság“-nak, illetve annak, hogy a beszéd formája különösebben nem foglalkoztatja a beszélőket).

A következő dimenzió, amelyre Hymes természeti népek köréből idéz végletes példákat, az ideális beszélő alapján tipizál (i.m. 222):

1. beszédes: BELLA COOLA
2. tartózkodó: ARITAMA
3. hallgatag: PÁLIYAN

A Brit Kolumbiában élő Bella Coola közösségben a folyékony, érdekes beszédet tartják a legtöbbre, s ez a társas életben szokásos, sőt elengedhetetlen is. A szertartások szerepeiben az embereknek képeseknek kell lenniük arra, hogy folyamatosan tudjanak a másikkal beszélni, és a beszéd során szellemes és személyhez szóló megjegyzésekkel kell fűszerezniük mondani-

valójukat. A kolumbiai aritama nép nem sokat ad a barátságos csevegésre és látogatásra. Viselkedésük fegyelmezett, hallgatók, beszédük köntörfalazó és szinte egyszótagú. Nemcsak az idegenekkel szemben tartózkodók, hanem egymás közti viselkedésüket is ez jellemzi. A dél-indiai paliyanok, mint említettük, annyira hallgatók, hogy 40 éves koruk után szinte teljesen elnémulnak. Saját nyelvi környezetükben azt tapasztaljuk, hogy a „beszédes“ székelyekkel szemben a kalotaszegiek és a mezőségiak inkább tartózkodók, mint hallgatók. A hallgatóság Kalotaszegen és a Mezőségen inkább a gyerekekre kötelező felnőttek jelenlétében. A dél-indiai példával ellentétben, mint más erdélyi tájegységekben is, a korral együtt járó presztíznövekedés a beszéd körüli tilalmakat is egyre inkább oldja, így az idősebbeket senkinek sincs joga megszólítani, sem megszólítani a beszéd miatt.

Az előbbi dimenziókat társadalmon belüli csoportokra is rávetíti Hymes (i.m. 223), így a chilei araukan közösségben a mi számunkra szokatlan típusok különülnek el:

1. beszédes férfiak
2. hallgató nők

Az eszményi araukan férfi kitűnő memóriájú szónok, szellemes társalgó, akitől el is várják, hogy gyakran és jól beszéljen. A férfiakat minden lehető alkalommal beszédre biztatják. A beszéd a férfias értelem és a vezetői szerepvállalás jele. Ezzel szemben az ideális araukan nő hallgató, férje jelenlétében különösen az. Összejöveteleiken jórészt a férfiaké a szó, a nők hang nélkül ülnek, legfeljebb suttogva társalognak egymással. Akárcsak a legtöbb keleti kultúrában, itt is az a szokás, hogy az új otthonba költöző ifjú asszonynak egy ideig némának kell lennie, csak hónapok múlva engedik meg neki, hogy szóljon. Az egyetlen közlési lehetőség, hogy kifejezzék érzelmeiket, elégedetlenségüket a helytelen bánásmód vagy a figyelmetlenség miatt, egy szertartásszerű éneklés.

Magyar közösségekben inkább az araukannal ellentétes beszélési szokások figyelhetők meg, jellemzőbb a férfiak tartózkodó hallgatása és a nők közvetlen beszédessége, bár a Mezőségen vagy Kalotaszegen a fiatal lányok és az egészen ifjú asszonyok számára a tartózkodó, hallgató magatartást tartják illőnek, összhangban azzal, hogy a paraszti társadalomban a népi jogszokások a férfi vezető szerepét biztosították.

Az etnológusok természeti népek körében végzett kutatá-

sai összefüggnek azokkal a vizsgálatokkal, amelyek a civilizált társadalmakban folynak, a távoli, végtelen példák alapján alkotott modellek alkalmazhatók saját nyelvi környezetünk beszélési szokásainak tanulmányozására, az egyik a másik próbája lehet. Hymes idézi Margaret Meadet (i.m. 226), aki az Új-Guineában élő arapes és iatmul népeket tanulmányozva megállapította, hogy két egymással ellentétes társadalomtípusról van szó, az egyikben a felnőttek viselkedési mintái *személyesek*, a másikban *pozicionálisak*. Az ARAPES típusú társadalmak (ilyen még az andaman, az odzsibvé és az eszkimó) biztosítják a társadalom tagjainak állandó, közvetlen részvételét, reagálását mindazzal kapcsolatban, ami a közösségi életben történik. A kommunikációnak éppen az a célja, hogy felkeltse az egyének érdeklődését, hogy összehozza őket, és így mindenki tudatosítsa a közös gondokat, tennivalókat. Az IATMUL típusú társadalmakban az egyének formális viszonyok csomópontjai, és elsősorban nem személyes véleményeiknek adnak hangot, hanem egy formális jellegű társadalmi-politikai struktúra jól meghatározott pozíciójának betöltéséből eredő kötelezettségeket teljesítenek. A személyes—pozicionális dimenziója alkalmas a művelt társadalmak tipizálására is. Nagy vonalakban ez az oppozíció megfelel például a B. Bernsteintől körvonalazott kiművelt és korlátozott kódoknak vagy a közlés perszonális (személyre irányuló) és tranzakciós (szerepre irányuló) típusának, amely ilyen vagy olyan arányban jellemzi az adott társadalmi-kulturális modellt.

A néprajzi sokféleség tehát a nyelvhasználati szokások szélsőségeiben is megnyilvánul. A nyelv a használat és a társadalmi jelentőség különféle mintáiba illeszkedik: itt áthat minden tevékenységet, ott nem; itt a fecsegők közösségét látjuk, ott a hallgatógokét; itt a nyelv elengedhetetlen a tudáshoz és a megismeréshez, ott csupán burok vagy éppenséggel akadály; itt át van szöve zenei kifejezéssel, ott el van választva tőle és így tovább. A természeti népekre vonatkozó leírások arra is rámutatnak, hogy a nézetek, értékek, vonatkoztatási csoportok, normák tekintetében mutatkozó különbségek befolyásolják a gyermekek nyelvvelajátítását is. A nyugati Középfrikai Köztársaságban levő Bossangoa város körül élő gbeya nép például nem sokat törődik a beszéddel: „a gbeya szülők és a felnőttek ügyet sem vetnek a gyermekek beszédére. Senki sem fáradozik azon, hogy a gyermekek nyelvét fejlessze. Való-

jában az a helyzet, hogy a gyermek csak nagy ritkán elegyedik szóba kettőssel egy felnőttel... A gbeyák között a gyermekek láthatók, de nem hallhatók“ (Samrarin 1969). Ezzel szemben a Nigériában élő ananganok rendkívül büszkék ékeszólásukra, és a fiatalságot kora gyermekkortól ránevelik a verbális készségek kifejlesztésére. A gyermeknek arra kell törekednie, hogy leküzdje féltékenységét és félszégét, és meg kell tanulnia a nyilvánosság előtt beszélni, és ezzel egyidejűleg számos felnőtt szerepét is el kell sajátítania (vö. Messinger 1960. 229).

A nyelvhasználati szokások, az élő szó presztízse meghatározza tehát a nyelvi nevelési szokásokat is: a szokásokba való belenevelődés módja is rendszerint annak függvénye, mibe kell belenevelődni az újabb nemzedéknek. Sem a magyar néprajzi kutatások, sem a nyelvjárásiak nem vették eddig figyelembe a beszélési szokásokat, hacsak olyan periférikus kérdéseket nem említünk, mint a köszönési, megszólítási formák tanulmányozása, szokásszövegek vizsgálata. Nagyjából ugyanaz jellemzi a gyermekkor néprajzával foglalkozó monográfiákat is. Így a jelenleg rendelkezésünkre álló források nem is szakmunkák, hanem paraszti és írói önéletírások, különösen ez utóbbiak, hiszen az írókat különösképpen foglalkoztatja, hogy mit kaptak útravalóul szülőföldjük nyelvi közösségétől. És itt van kéznél a két végletes példa a nyelvbe, a nyelvi szokásokba való belenevelésről: a Nyikó mente és a Belső-Mezőség. „Attól kezdve, hogy beszélni tudtam — írja Tamási a *Bölcső és bagolyban* —, mindenki beszéltetni akart engem. Sem a szomszédoktól, sem a látogatóktól nem nyughattam, mert a kérdésekből, amiket eregettek felém, nem fogytak ki soha... Ami csak volt abban a helyi világban, mindannak a nevét és a tulajdonságait is tőlem kezdették tudakolni, mintha csak azért adtak volna nekem egy kedves szót vagy néhanapján egy szem kockacukrot, hogy én tanítsam őket. Amikor ki tudtam mondani a betűket, már egy egész szót kívántak tőlem; s amikor szavakat is tudtam, már beszédet óhajtottak.“ — „Degenyések, fazakas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzőt, ígét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohantam szívdobogva, mintha kancsót loptam volna: iafia, iafia!“ Menynyivel más ez a nyelvtanulás egy olyan közösségben, amelyet Sütő András — hogy továbbra is őt idézzük — így jellemez:

„Mikor elkezdünk beszélni: mintha gereblyével fésülködtünk volna.“

A nyelvi szokásokba való belenevelődés vizsgálatának gyakorlati haszna is volna: az anyanyelv iskolai oktatásának azt kellene folytatnia, arra kellene építenie, amit a családi közösség és a szűkebb nyelvi közösség kialakított, vagy azt kellene pótolnia, amit az elmulasztott, semmiképpen nem volna szabad annak ellenében dolgoznia. A beszélési szokások ismerete ugyanakkor azt is megvilágítaná, hogy honnan ered, milyen jellegű a tanulók nyelvi hátrányos helyzete az iskolában.

A nyelvhasználat szokásai határozzák meg azt is, hogy egy közösség kit tart eszményi beszélőnek, illetőleg hogy a beszéd-képesség mennyiben lehet kritériuma a személyi presztízsnak. A közösségek különböző beszédideálokat kapcsolnak a különböző státuszokhoz, szerepekhez és helyzetekhez. Ezen felül az ideálisnak tekintett beszéd dimenziói is különbözhetnek: mit tud a beszélő és hogyan tudja azt verbálisan kifejezni; fejből idéz vagy improvizál; kitartó hanghordozás, hangerő jellemző vagy ezzel ellentétes hangtulajdonságok. A különböző beszélőtípusokban megtestesített képességekre vonatkozó normatív fogalmak is hozzátartoznak a néprajzi elemzéshez. Bár Tárkány Szűcs Ernő könyve, a *Magyar jogi népszokások*, ide vonatkozó adatainak hiányával inkább azt mutatja, hogy a magyar tájegységekben a beszédképesség nem is jön számításba mint olyan kritérium, amely befolyásolná az egyénnek a közösségben elfoglalt helyét, presztízst, tudjuk mégis, hogy a legtöbb tájegységben, faluban, igenis számon tartják, ki a jó beszélő, ki a jó násznagy, a szóvivő, ki képes arra, hogy a halottat elbúcsúztassa stb. A kimagasló verbális képességet tehát a legtöbb közösség méltányolja, értékeli, ha nem is olyan mértékben, mint némely természeti nép, akiket Hymes idéz (1972/1979. 219). A már említett chilei araukánok törzsfője a legjobb szónok is egyben, és hatalma attól függ, mennyire képes a többieket a szó erejével bűvöletében tartani. Az irokézek is egyaránt méltánvolják törzsfőjük ékesszólását és harci bátorságát. Ezt a kettőt rendszerint együtt említik, egyenlő jelentőséget tulajdonítanak nekik. Bármelyik képességnek van is birtokában egy törzsfő, hamar érvényesülhet.

A megfelelő nyelvelmélet kialakítása érdekében Hymes bevezette a nyelvi mező és a beszédmező fogalmát (1972/1979. 236—42). A személy nyelvi mezőjének azoknak a nyelveknek

a körét tekinthetjük, amelyeken belül kommunikációs tekintetben szabadon alkalmazhatja a beszédformákra vonatkozó ismereteit (ez maga a szorosabb értelemben vett nyelvtudás). A Mezőségen például az itt beszélt magyar és román nyelvjárás alkotja a nyelvi mezőt, hiszen az itt élőkre ez a diglossziába hajló kétnyelvűség jellemző. A beszédmező azoknak a közösségeknek a körét jelenti, amelyen belül az egyén szabadon kamatoztathatja a beszédmódokra vonatkozó ismereteit (ez már tartalmazza a nyelvhasználati módok, szokások ismeretét is). Ez a mezőszéki nyelvjárást beszélők esetében is valamivel szélesebb körű, mint a nyelvi mező. A beszélők ugyanis többnyire nemcsak egyetlen beszédformát ismernek, beszédmód tekintetében pedig tudásuk még kevésbé szorítkozik egyetlen normarendszer ismeretére. Sajnos a nyelvi kölcsönhatás vizsgálata inkább csak a nyelvi mezőre korlátozódott. Nálunk a román—magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában is ez a helyzet. Így a kétnyelvűség és kevertnyelvűség néprajzát még alig ismerjük, bár jórészt ezek a nyelven kívüli tényezők szabják meg a kétnyelvűség és kevertnyelvűség mozgási irányát, mint nyelvi folyamatnak az ütemét, végső kimenetelét.

A nyelvhasználat társadalmi szabályozása

Természeti népek körében vagy hagyományos paraszti közösségekben (ún. primér közösségekben) a nyelvhasználat, mint láttuk, a társadalmi-kulturális modell alapján kialakult szokásrendszerhez igazodik. Bonyolultabb ennél a helyzet a modern társadalmakban, amelyekben a szociális folyamatok jóval szövevényesebbek, a csoportképződés és mobilitás jóval változatosabb. Ennek ellenére itt is kimutatható az analógia a nyelvi viselkedés rendszere és a szociális struktúra között, és ez annak a következménye, hogy a nyelvhasználat szabályszerűségei nagy vonalakban a társadalmi elvárásrendszerhez igazodnak. A beszélőnek itt is figyelembe kell vennie a társadalom mindenkori normáit és elvárásait, igazodnia kell azokhoz a társadalmi folyamatokhoz, csoportokhoz, amelyekkel kapcsolatba kerül. Nem elég egyetlen csoport szokásrendszerét ismernie, hiszen ő maga sem csak egyetlen szociális csoport tagja, és változó helyzetének megfelelően anyanyelvének vagy akár egy második nyelvnek a különböző változatait kénytelen használni akár egyetlen nap alatt is. Ha nyelvi kompetenciája

ezt nem teszi lehetővé, az mindenképpen hátrányosan befolyásolja társadalmi helyzetét, érvényesülését.

Ezek a normák és elvárások annyira természetesen fejtik ki hatásukat, hogy a beszélőben nem tudatosan nyelvi helyzetének korlátozottsága. De mire is vonatkoznak a normák, mi az a közlési folyamatból, amire a társadalmi szabályozás kiterjed? Ha a kommunikáció modelljének megfelelően sorra vesszük a közlés tényezőit, azt tapasztaljuk, hogy egyik sem független a társadalmi kontextustól (vö. Herseni 1973). Igaz ugyan, hogy kommunikációs szempontból személytelenítve adónak nevezzük a beszélőt, címzettnek a beszédpartnert, de a valóságban ez az „adó“ beszélő ember, férfi vagy nő, hozzátartozik egy korcsoporthoz, meghatározott társadalmi helyzete van, nemzetisége, iskolai végzettsége, foglalkozása stb., ennélfogva tagja társadalmi intézményeknek, csoportoknak: családnak, nemzetiségnek, pártnak, kulturális közösségnek stb., és akarva-akaratlanul konkrét társadalmi helyzetének megfelelően beszél, még akkor is, ha szándéka szerint szabadulni szeretne kötöttségeitől. Vannak olyan közlési szituációk is, amikor a beszélő tudatosan többek nevében beszél, mások szószólójaként vagy másvalaki helyett, elvben éppen úgy, ahogy az a másik beszélne. A tömegkommunikáció modern eszközei tovább tágították a lehetőségeket: gyakran beszélnek olyanok, akik már nem élnek, vagy nagy távolságra vannak tőlünk, esetleg mások hangján szólnak meg, felolvasók, előadóművészek, bemondók hangján.

A közlemények lehetséges tartalma sem független sem a társadalmi-kulturális környezettől, sem a beszélő társadalmi szerepeitől. Másról beszélnek a városi környezetben élők, mint a falusiak, másról az orvosok, mint a kőművesek stb. Többkevesebb valószínűséggel meg is jósolható, hogy valaki egy bizonyos társadalmi szerepkörben miről fog beszélni. Ugyanaz a személy például anyaként a gyerekeiről beszél, gyereknevelésről stb., háziasszonyként a bevásárlásról, főzésről, varrásról, tanítónőként az iskolai munkáról, tanulóiról stb. A családi nyelven belül is változatok alakulnak ki aszerint, hogy a szülők beszélnek a gyerekekhez, a gyerekek a szülőkhöz vagy a gyerekek egymás között. Vannak hivatalosan szervezett, intézményesített kommunikációs események, amelyeknek a tartalma pontosan meghatározott. Például az oktatás ugyanazon tanterv szerint történik az ország minden iskolájában, ugyanazok-

ből a tankönyvekből, nagyjából ugyanabban az időpontban. A különféle szakmai tanácskozásoknak, tudományos ülészekoknak, kollokviumoknak stb. rendszerint előre rögzített tematikájuk van. A sajtó témái is igazodnak a politikai eseményekhez. Így azt lehet mondani, hogy a társadalmi életben általában azok beszélnek, akiknek beszélniük kell (mert ez a kötelességük, ez a feladatuk, ők a meghívottak, a megkérdezettek, mert elvárják tőlük, megkövetelik tőlük stb.), és arról beszélnek, amiről beszélniük kell (amiről illik, amit elvárnak, ami megfelelő, ami szükséges, amire kötelezik őket stb.).

Ezek a változatos tartalmak mindenekelőtt a magánélet és a közélet területei szerint csoportosulnak. A privát és a publikus szféra természetes elkülönülése nem teljesen azonos a személyes és a szerepre irányuló kommunikációval. Ez utóbbi megkülönböztetés arra vonatkozik, hogy van, amikor a beszélő saját személyes véleményét mondja el, saját érzelmeit tolmácsolja, tehát az egyéniségével közvetlenül vesz részt a közlésben, máskor társadalmi funkciója, szerepe szerint beszél. Álarc mögé bújik, és még a magánéletben sem tudja levetni hivatalos szerepei álarcát. Nem kevés iróniával, de jogosan állapítja meg Umberto Eco, hogy „a színlelés képessége ember voltunk egyik legfényesebb bizonyítéka“ (1972/1983. 53). A személyes és a szerepre irányuló kommunikáció arányát elsősorban nem maga a beszélő határozza meg, hanem az a társadalmi-kulturális modell, amelyben él, és ez nem független a társadalmi változásoktól sem.

A nyelvi tartalmak társadalmi szabályozása nyilvánul meg az elhallgatásban is, abban, hogy némely témák tabuvá válnak, vagy csak részlegesen (manipulálva) kerülhetnek be a társadalmi kommunikációba. A tabu alá eső beszéd témák körét részben a kulturális tradíció is megszabja. A művelt társadalmakban általában ilyennek számít a beszéd társhoz való viszony taglalása, az emberi élet intimitásai, az egyén egzisztenciális szférája stb. (vö. Szende 1979. 117). A hazugság nem nyelvi kérdés ugyan, nincs sajátos nyelvi formája, de hozzájárul ahhoz, hogy a tett és a szó között, a fogalom és a szó között szakadék támadjon. A modern élet nyelvi válságának jellegzetes tünete, hogy a szó elveszti hitelét, hogy meglévő fogalmak jelölésére új, bizonytalan jelentésű szavak, zavaros szóképek kerülnek forgalomba, a szürkébb valóságot csillogó nyelvi máz: cufemizmusok vonják be. „Egyre mélyebb a szakadék nyelv és

jelentés között — veszi észre Hugo von Hofmannsthal (*Brief des Lord Chandos*, 1902). — Hiába a költő szenvedélyes ragaszkodása a személyes igazsághoz, ha nyelve elkoptatott hazugságoktól hemzseg. E válság táplálta Karl Kraus mániákus meggyőződését, hogy a mondat világosságában és tisztaságában rejlik a társadalom végső próbatétele“ (Steiner 1972/1983. 22).

Hogyan befolyásolja a közlést a beszédtárs társadalmi helyzete? A beszélő aszerint alakítja nyelvhasználati stratégiáját, hogy közte és beszédtársa között a társadalmi viszony szimmetrikus-e vagy aszimmetrikus, tehát hogy vele egyenrangú-e, vagy hozzá képest fölé- vagy alárendelt helyzetben van, lényeges az is, hogy a beszélő szűkebb csoportjához tartozik-e (családjához, korcsoportjához, munkahelyi közösségéhez stb.); ismerős-e vagy pedig idegen, ismeretségük közvetlen, személyes-e vagy hivatalos stb.

Azt hihetnők, hogy a közlés színteréhez, idejéhez, általában a külső körülményekhez nem kapcsolódhatnak társadalmi normák. Pedig a társadalmi kommunikációnak igenis vannak előírt helyei, időpontjai: a tanár tanárként nemigen beszélhet akárhol, csak az iskolában; a képviselő is csak a kijelölt helyen stb. Vannak tehát helyek, ahol valakinek beszélnie kell, másoknak pedig hallgatniuk illik. Vannak aztán kijelölt időpontok, amikor például a hivatalban a hivatal képviselőivel kommunikálni lehet, de barátainkat sem zavarhatjuk akármikor, nem telefonálunk éjszaka valamely jelentéktelen ügyben stb. Tanácsos betartani az időtartamra vonatkozó szabályokat is: a közélet beszédműveleteinek van egy időbeli minimuma és maximuma. Van, ahol valamiről nem illik keveset beszélni, és van, ahol és amiről nem szabad sokat beszélni. Ez nem csupán a hallgatók türelmétől függ: a beszédnek, beszélgetésnek mindig van egy optimális időtartama, és ettől nem tanácsos eltérni.

A további kérdés, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó társadalmi normák, szabályok milyen közlésrendszereket határoznak meg, egyáltalán tipizálható-e az a sokféle beszédsemény, amely a bonyolult társadalmi viszonyoknak és folyamatoknak velejárója. Szende Tamás (1979. 231—3) főként a közlemények hírértéke és a hírek típusa szerint három alapvető közlésrendszert különít el: 1. A közlések alsó szintje: itt a fatikus funkció dominál, a kód korlátozott (gyakoriak a közhelyek, a klisék, a sztereotip nyelvi fordulatok), a téma konkrét, közvetlenül

kapcsolódik a beszédpartnerek személyéhez, problémáihoz. 2. A közlés társadalmi szintje: ezt társadalmi intézmények, társadalmi szerepek határozzák meg. Jellemző rá a közlések egyirányúsága (ezt a tömegkommunikáció tovább merevíti), a személytelenség (a közlés mindig szerepre irányuló, az álarc ebben az esetben kötelező), speciális célja van (meggyőzés, befolyásolás, manipulálás, tájékoztatás stb.). 3. A közlés intellektuális szintje mint az önkifejezés eszköze. Legfontosabb kritériumai: kiművelt nyelvi kód használata, jól körülhatárolható, határozott téma.

Ha eltekintünk az intézményesült társadalmi kommunikáció szintjétől, marad a két véglet: az alsó szint és az intellektuális szint oppozíciója, amelyet nyelvi formaként a korlátozott, illetve a kiművelt kód használata jellemez. Hasonló eredményre jutott Basil Bernstein az angol nyelvi és társadalmi valóság elemzése alapján. Megállapítása szerint a nyelvközösség társadalmilag elkülönülő rétegei ugyanannak a nyelvnek eltérő változatait használják, ezeket ő a nyelv eltérő kódjainak tekinti, amelyek közvetlen függőségi viszonyban vannak a társadalom tagozódásával. Az „alsó néposztályok” közlési szintjét korlátozott kód használata jellemzi, a társadalom felső rétege ezzel szemben a nyelv másik változatát, a kiművelt kódot használja, amely a nyelvi individualizáció hajlékony eszköze. A „nyelvi szocializáció” néven ismert elmélet szerint a korlátozott kód olyan jelentős nyelvi hátrányt jelent, amely akadály lehet a szocializációnak, a társadalmi érvényesülésnek. A korlátozott és a kiművelt kód konfliktusa legélesebben az oktatásban jelentkezik: Bernstein szerint a munkásosztálybeli tanulók nagy nyelvi hátránnyal indulnak, és az iskola képtelen eljuttatni őket a sikeres szocializációhoz nélkülözhetetlen kiművelt kód színvonalára. Az elmélet meglehetősen nagy vitát váltott ki az utóbbi évtizedek pedagógiai és szociolingvisztikai szakirodalmában (l. Bíró 1984). Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy minden olyan beszélő, aki egy nyelv változatai közül csak valamelyik, a normatívnak, kiműveltnek alárendelt kódot (nyelvjárást, regionális köznyelvet, korlátozott kódot stb.) birtokolja, jelentős nyelvi hátránnyal indul a társadalmi érvényesülés útján, sőt az is lehetséges, hogy ez a hátrány mint nyelvi kiszolgáltatottság egész életét végigkíséri.

A társadalmi rétegződés, csoportképződés többféle hatás eredménye. Szerepe van benne demográfiai tényezőknek (kor-

csoportok, nemek szerinti elkülönülésnek), a munkamegosztásnak (foglalkozásoknak), a jogrendszerrel összefüggő hatalmi viszonyoknak stb. A nyelv nem osztályjellegű ugyan, de a társadalmi differenciálódás nyelvi differenciálódással is jár, minden csoportnak, rétegnek megvan a maga nyelvi jellegzetessége, nyelvi egyénisége. Ily módon a beszélő egyén nyelve (idiolektus) integrálódik valamely csoport- vagy rétegnyelvbe (szociolektus) vagy területi nyelvjárásba (dialektus), esetleg mindkettőbe, végül az illető nyelv normatív, sztenderd változatába. A társadalmi struktúrák csak ritkán merevek, kasztszerűek, többnyire dinamikusak, a társadalmi csoportokban és rétegekben is érvényesül ez a dinamikus mozgás. A társadalmi mobilitás nyelvi mobilitást is igényel a beszélőtől, olyan nyelvi képességeket, amelyekkel jól tud igazodni, alkalmazkodni változó társadalmi helyzetéhez.

Csoport- és rétegnyelvek, normatív változat

A társadalmi csoportok közül a munkamegosztással összefüggő szakmáknak, foglalkozásoknak a legerőteljesebb a nyelvi specializálódása. A megismerés elmélyülésével, a technikai civilizáció gyors ütemű fejlődésével a szakmai differenciálódás egyre fokozódik. Nyelvtanilag ez nem csupán a szaknyelvek gazdagodását és további tagolódását eredményezi, hanem a terminológia jellegét is megváltoztatja. A szaknyelvek egyetlen jellemző vonása sajátos szókincs, egy szaknyelv így azonosítható az illető szakma terminológiájával, hiszen egyéb tekintetben (hangtanilag, morfológiailag, szintaktikailag) az irodalmi nyelv eszközeivel él. A lexikális szint egységének, a szakszónak tehát kulcsszerepe van ebben a nyelvváltozatban. A „terminológia“ terminológiája eléggé változatos és következetlen: népi szakszó, szakszó, műszó, tudományos terminus; népi szakszókincs, szakszókincs, műszókincs, műszaki és tudományos terminológia, nómenklatúra; népi szaknyelv, szaknyelv, műszaki nyelv, tudományos nyelv stb. Általános jelentésűnek a szakszó terminust tekinthetjük, bár a *műszó*-hoz, *terminus*-hoz viszonyítva inkább foglalkozások, mesterségek nyelvi elemét jelöli, kevésbé a műszaki vagy a tudományos szakterületek terminológiáját. A *népi* jelző az illető szakszókincs hagyományos voltára utal (ma már ennek a hagyományosnak van némi archaikus árnyalata is), és arra is, hogy az illető szaknyelv szociolektus és dialektus metszéspontján helyezkedik el, része

tehát valamely nyelvjárásnak is. A *műszó* a modern ipari és műszaki szakterületek nyelvi eleme. A *népi szakszó*-tól a *tudományos terminus* felé haladva egyre fokozottabb az egyértelműség (monoszémia) igénye, és a fogalmak körülhatárolásában egyre nagyobb szerepe van a megismeréssel lépést tartó tudományos definíciónak. A *szakszókincs* — *műszókincs* — *terminológia* tükrözi a *szakszó* — *műszó* — *terminus* viszonyát, a *terminológia* — *nómenklatúra* különbsége azonban magyarázatot kíván. A terminológiától eltérően a nómenklatúra nemzetközileg elfogadott, egyértelmű szabályokra alapított elnevezési rendszer, a nómenklatúrához tartozó név nyelvi formájával az illető fogalom (növény, állat, kémiai anyag) rendszer-tani helyét is jelöli.

Egyetlen szaknyelv sem szigetelődik el teljesen a köznyelvtől, illetőleg a nyelv normatív változatától. A kapcsolatot részint az biztosítja, hogy minden szakember a nyelv több változatát ismeri, a normatív változatot mindenképpen, részint pedig az, hogy minden szaknyelvnek vannak köznyelvi eredetű elemei. Ez az interferencia nagyobb a hagyományos, kevésbé specializált foglalkozások, mesterségek szókincsében, ezek mint szakmák is inkább ismertek, de a tudományos terminológia sem nélkülözi a köznyelvi elemeket (pl. a fizika *erő*, *tér*, *gyorsulás* stb. terminusa). Rendszerint más igényük van a szaknyelvvvel szemben a szakembereknek és más a szakmán kívüli nagyközönségnek. A szakmabeliek jobban szeretik a speciális műszavakat (amilyen a nyelvészet *fonéma*, *morféma*, *szintagma* terminusa), a nagyközönség inkább igényli a köznyelvi, tehát érthető szakszavakat. A szakembereknek ezt a magatartását sokan (gyakran a nyelvművelők is) hajlamosak szakmai gögnek tekinteni, pedig a magyarázat sokkal egyszerűbb: számukra a szaknyelv tisztasága, sterilitása a fontos, a terminológia egyértelműsége, következetessége. Ahhoz, hogy ilyen speciális igényeknek megfeleljenek, a köznyelvi eredetű szakszavaknak sajnos túlságosan nagy az asszociációs terük, a szemantikai megterheltségük. A közönség igénye pedig sok tekintetben hamis igény, mert egy szaktudomány vagy szakterület ismerete nem ott kezdődik, hogy valaki érti a terminusait, mert mindaddig úgysem értheti, ha anyanyelvi terminusokat használ is, amíg nem ismeri fogalmi- és kategóriarendszerét, módszertanát stb. A köznyelvi eredetű szakszót nagy valószínűséggel inkább félreértjük, mint megértjük.

Az idegen eredetű műszavaknak, tudományos terminusoknak megvan tehát az az előnyük, hogy mivel más funkciójuk nincs a nyelvben, megközelíthetik az eszményi „egy alak — egy jelentés” igényét. A tudomány művelői számára az sem elhanyagolható szempont, hogy a nemzetközi terminológia megkönnyíti a bekapcsolódást az egyetemes tudományosság vérkeringésébe. Az idegen eredetű, jórészt nemzetközi használatú műszavak többségének a görög vagy a latin nyelv a végső forrása (pl. *antibiotikum, kibernetika, ontogenezis, opacitás, operál, opus* stb.), nem kevés az arab eredetű elem sem (pl. *algebra, alkohol, zenit* stb.). A magyar ipari-technikai szaknyelvben gyakoriak a német eredetű terminusok (pl. *blende, blitz, blokkmotor, bolcni, kantni* stb.), a művészetek terminológiájában sok az olasz (pl. *allegro, opera, akvatinta, al fresco, al secco* stb.), a modern technika, a művészeti élet területén az angol és a francia (pl. *ALGOL, op-art; avantgarde, operatőr* stb.). Egészen távoli nyelvek is gazdagították a nemzetközi és közvetve a magyar tudományos terminológiát. Pl. a *tájjun* kínai eredetű, a *hurrikán* a nyugat-indiai szigetek bennszülötteinek nyelvéből való, az *orangután* a malájiból, az *oposszum* angol közvetítéssel valamelyik indián nyelvből stb.

A kaszárnyák és a kollégiumok hajdani zárt világában jellegzetes csoportnyelvként élt évszázadokon át a bakanyelv és a diáknyelv. Itt szinte minden olyan tényező együtt volt, amely elősegíti a nyelvi beltenyészet virulását: nagyjából azonos életkorú, azonos nemű, azonos foglalkozású, érdeklődésű fiatalok éltek ezekben a zárt közösségekben. Külön világuk külön nyelvi világ is volt, ahogy Tömörkény István megörökítette a bakanyelvet vagy Jókai a kollégiumi nyelvet. Mára mindkettő rég fellazult, sajátos vonásai eltűntek. A diáknyelv ma az ifjúság nyelveként emlegetett nemzedéki rétegnyelv részének tekinthető, sajátosságai jórészt kimerülnek az iskolai élet néhány jellegzetes témaköréhez kapcsolódó szavakban (tántargyak, iskolai osztályzatok elnevezése) és az iskolai névadásban. Az ifjúsági nyelv negatív vonásaiként említi a nyelvészeti és a pedagógiai szakirodalom az igénytelenséget és nyegleséget, a gyakori használattal hamar elkoptatott divatos szavakat és kifejezéseket, szólások váratlan, meghökkentő elferdítését stb. Ezzel szemben főként írók nem ok nélkül beszélnek elragadtatással az ifjúság nyelvi energiájáról, találó, friss szóalkotásairól, merész szóképeiről. Bizonyára igazuk is van abban, hogy

egyetlen más nyelvváltozatnak sincs ehhez hasonló kreatív ereje.

A szűkebb értelemben vett argó is eredetileg zárt csoportnyelv volt, a szándékos nyelvi elzárkózás eszköze, igazi tolvajnyelv. Éppen titkossága miatt figyelnek föl rá már igen korán (a magyar tolvajnyelv első említése a XVI. század elejéről való, az első szójegyzék a XVIII. század végéről), s nem csupán literátusok (írók és filológusok), hanem a rendőrség is. Az európai nyelvek többségében a tolvajnyelv főképpen azzal biztosítja titkosságát, hogy a köznyelvből kölcsönzött kulcsszavait sajátos jelentésben használja, és gyakran él a cigány nyelv elemeivel. A régi tolvajnyelv, amelyet főként bűnözők, hamiskártyások beszéltek, elveszítette titkos jellegét, beleolvadt abba a nehezen körvonalazható rétegnyelvbe, amelyhez hozzátartozik a városi népnyelv, a jassznyelv, és amelynek elég sok érintkezési pontja van az ifjúsági nyelvvel is. Ezt már rég nem a titkosság jellemzi, hanem nyelvi elemeinek olyan végletes stiláris értéke, amelyben együtt van a durva és a friss, a vulgáris és a szellemes, a kopott és a merész, az ócska és a divatos. Ebből a forrásból sok olyan kifejező, képszerű elem került be a köznyelvbe, amelyet a legkényesebb ízlésű esztéták is sokra becsülnek. Füst Milán írta például a következő értékelő sorokat: „Nemrég honosodott meg nyelvünkben néhány kitűnő kültelki szó, például az, hogy »ellóg«, »olajra lép«, vagy ez: »selyemfiú« — ezeket a megrögzött öregség persze idegenkedve fogadta, s ma már viszont közkeletűek. S épp ezáltal, hogy azok, el is vették az új képalkotás bennük rejlő varázsát.“

A zsargont egy hagyományosabb, merevebb szemlélet már-már egyszerre tekintette tolvajnyelvnek és osztálynyelvnek, a hajdani uralkodó osztályok (arisztokrácia, nagypolgárság) „tolvajnyelvének“. Kétségtelen, hogy a feudális vagy a polgári társadalomban a hatalom és a műveltség kiváltságosai nyelvileg is elkülönültek a társadalom egyéb osztályaitól. Am a nyelvi elkülönülés bizonyára nem volt szándékos, hanem következménye volt a magasabb nyelvi műveltségnek, a normatív nyelvváltozat birtoklásának, idegen nyelvek ismeretének stb. A zsargon presztízst jelentős mértékben meghatározta beszélőinek társadalmi és nyelvi presztízse, és éppen emiatt — amint a társadalmi mobilitás lehetővé tette — a társadalmi pozíciónyerés eszközévé és szimbólumává vált. Teljes mértékben jogos

Szende Tamásnak az a következtetése, hogy ma „A zsargon a rétegnyelv stratégiai változata“ (1979. 223).

A szociolektusok és dialektusok fölött álló, azok különbségeit áthidaló, a nyelvi közösség egységét biztosító és szimbolizáló nyelvváltozat a sztenderd nyelv, vagy ahogy számunkra ismertebb: az irodalmi nyelv és a köznyelv. Garvin és Mathiot (1960) meghatározása szerint „egy nyelv kodifikált formája, amelyet egy nagyobb beszélőközösség elfogadott, és az számára modellként szolgál“. A beszélőközösség nyelvi eszményének tehát fontos jellemzője kodifikált volta, normatív jellege. Ez azt jelenti, hogy kiejtési, helyesírási normáit, nyelvtani szabályait kötelező érvénnyel rögzítik a sztenderd grammatikák és szótárak. Azzal, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv mindenre érvényes kötöttségeit. A kodifikáció és a tudatosság nemcsak az irodalmi nyelv egységét biztosítja, hanem időbeli stabilitását is megnöveli, és lehetővé teszi a tudatos beavatkozást, ha a változás iránya vagy a stagnálás ezt szükségessé teszi. Ezzel a nyelvváltozattal kapcsolatban Weinreich vezette be a hűség kritériumát (1953. 106). „A nyelv iránti hűség, lojalitás . . . az az attitűd, amely a nyelvnek presztízst ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen“ (Gumperz 1962/1975. 160). A sztenderd nyelv presztízsét az is növeli, hogy — bár nem azonos a szépirodalmi nyelvvel — stilisztikai szempontból gazdag és csiszolt.

A magyarban tehát a sztenderd nyelv írott változatát nevezzük irodalmi nyelvnek, beszélt változatát köznyelvnek. Újabban a dialektusok és a sztenderd közötti kategóriaként beszélünk regionális köznyelvről. Ez az átmeneti nyelvváltozat nem annyira a nyelvtudomány új felfedezése, hanem inkább új, köztes állomása a nyelvi változásnak. A nyelvi változások mindkét iránya, az integrálódás és a differenciálódás is elvezethet ilyen átmeneti állapothoz. Korunkban természetesebb, hogy a területi nyelvjárások integrálódása, sztenderd felé való mozgása hoz létre helyi, regionális hatékonyságú köznyelveket. De az sem elképzelhetetlen, hogy külső okok miatt gyengül az irodalmi nyelv hatékonysága, csorbát szenved valamelyik kritériuma (kodifikáció, hűség, lojalitás), emiatt egysége meg bomlik, a beszélőközösség egy része már nem magát a sztenderdet használja, hanem annak regionális változatát.

Kétnyelvűség

A nyelv társadalmisága, a kultúrával való összeszövődése sehol nem olyan nyilvánvaló, mint a nyelvek kölcsönhatásában. Ez ugyanis mindig csak következménye a békés vagy kényszerű társadalmi együttélésnek, kultúrák találkozásának, kultúrák terjedésének vagy erőszakos terjesztésének. Amennyire természetes a beszélő ember egynyelvűsége, épp oly természetes a nagy közösségek kulturális és nyelvi heterogenitása. Vannak izolált és kevésbé izolált nyelvek és kultúrák, de egy sincs olyan, amely teljesen légtüres térben élne. Nem is volna semmi veszélyesebb, mint az érintkezés hiánya és a tökéletes egyneműség, amely passzív stagnálásra ítélné a nyelvet és a kultúrát.

A nyelvi és kulturális érintkezés közvetítőket igényel, tolmácsokat, olyan egyéneket vagy közösségeket, amelyek rendelkeznek a kódváltás képességével. Ők a kétnyelvűek vagy többnyelvűek. Aszerint, hogy miként váltak kétnyelvűekké, elkülöníthető a kétnyelvűség spontán és tudatos formája. Az első esetben az egyén beleszületik a kétnyelvűségbe vagy akaratlanul kerül kétnyelvű környezetbe, a másik esetben tudatosan törekszik a képesség megszerzésére. (Kicsit sarkítva, azt is lehet mondani, hogy az egyik elfogadott, a másik igényelt, óhajtott.) A nyelvi környezettől függően lehet a kétnyelvűség népi jellegű (ilyenkor a rendszerint spontánul kialakuló kódváltás képessége két nyelvjárássra terjed ki, vagy az egyik nyelv nyelvjárására és a másik nyelv normatív változatára), illetőleg művelt (sztenderd változatok birtoklása). A kétnyelvűség népi változata mindig kollektív is, a művelt kétnyelvűség többnyire egyéni. Bár az egyéni és a közösségi kétnyelvűség megkülönböztetése részben keresztezi az előbbi szempontokat. A világnyelvek kulturális presztízse, nagy nemzetközi tekintélye és elterjedtsége fontos ösztönzője a művelt (egyéni) kétnyelvűségnek, többnyelvűségnek. Valamely államnyelv társadalmi fölénye, hivatalos státusa az illető országban élő másnyelvűek körében vezet művelt közösségi kétnyelvűséghez. Viszonylag ritka, hogy egy országban két vagy több nyelv kapja meg ugyanazt a hivatalos státust (hivatalos kétnyelvűség). Egy hivatalos államnyelv mellett más nyelvek a toleráltság különböző szintjein helyezkednek el (vö. TLG 259).

A közösségi kétnyelvűségnek is változatos típusai, fokozatai alakultak ki az idők folyamán. Leggyakoribb az a típus,

amelyet a szakirodalom sztrátum—adsztrátum kétnyelvűségként említ, és amelyre az jellemző, hogy két nyelvterület érintkezési sávjaiban alakul ki. Ilyen volt például a peremterületek román—szláv bilingvizmusa vagy akár a magyar—szláv, magyar—román kétnyelvűség stb. (vö. TLG 530—1). Helyzetében ettől lényegesen eltér a külső nyelvszigetek kollektív kétnyelvűsége (pl. bukovinai huculok, isztrorománok, keleti magyar nyelvjárás stb.), amelyek egyensúlyát nagy mértékben veszélyezteti a nyelvi izoláltság, az anyanyelv funkcionális redukáltsága, társadalmi tekintélyének hiánya (vö. TLG 533—4).

Viszonylag ritka, hogy egy nyelvi közösség teljes egészében kétnyelvűvé váljék. A történelemi régebbi korszakaiból az újlatin nyelvek kialakulásához vezető korai szubsztrátum-sztrátum kétnyelvűséget szokás ilyennek tekinteni. Eszerint a római birodalom provinciáiban teljes kétnyelvűség alakult ki az őslakosság nyelve és a hivatalos latin nyelv között: keleten dák—latin, északon kelta—latin stb. Ebben a kétnyelvűségben aztán az őslakosság nyelve fokozatosan asszimilálódott, de egyúttal a latint is átalakította, új nyelvekké formálta (vö. TLG 530—1).

Az egyéni bilingvizmus eseteit szinte reménytelen tipizálni, annál is inkább, mivel ennek csak a parole szintjén van hatása az anyanyelvre, tehát csak az egyéni nyelvhasználatot befolyásolja. Nagyon lényeges a pszicholingvisztikának az a felismerése, hogy az idegen nyelv tanulása merőben más intellektuális tevékenység, mint az anyanyelv elsajátítása, mert a második, harmadik nyelv mögött viszonyítási alapként mindig ott van az anyanyelv lassú fejlődés folyamán kialakult egész szemantikai oldala. Az idegen nyelv oktatásának módszertanától függetlenül, az mindig az anyanyelvi ismeretek alapjaira támaszkodik. Már a korai kétnyelvűség kialakításában is fontos követelménynek tartják a két nyelv világos funkcionális elkülönítését, azt, hogy a kódváltás ne véletlenszerű és rendszertelen legyen, hanem világosan elkülöníthető helyzetekhez és témákhoz kötődjék.

A kétnyelvűségtől, amely nyelvi tudás és műveltség tekintetében az egynyelvűségnél magasabb szintet jelent, el kell különíteni a kevertnyelvűséget, amely az egynyelvűség szintje alatt van. (Ez mégsem indokolja, hogy — mint újabban némely szerzők teszik — ezt fél- vagy háromnegyednyelvűségnek minősítsük.) Ilyenkor a beszélő anyanyelvi kompetenciája nem

éri el azt a szintet, amelyre a mindennapi kommunikációban szüksége volna, ezért minduntalan egy másik nyelv szavait, kifejezéseit is kénytelen használni (vö. TLG 537 kk.). Ez rendszerint összefügg azzal, hogy a beszélő nem is ismeri anyanyelvének sztenderd változatát, csak annak valamelyik dialektusát. (Van olyan vélemény, hogy nyelvek nem is keveredhetnek, csak nyelvjárások. Vö. Róna—Tas 1978. 272.)

Az egynyelvűségtől eltérően a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség többnyire nem állapot, hanem folyamat. E folyamat egyensúlyban tartása nyelvi tudatosságot feltételez, megfelelő nyelvi műveltséget, olyan szellemi többletmunkát, amely értelmiségi munkakörben könnyen megvalósítható, más területeken nehezebben. Ezért mindig több nehézségbe ütközik a kollektív kétnyelvűség fenntartása, mint az egyénié. Az ilyen követelmények, mint a tudatosság, a hűség, a nyelvi műveltség stb., mindig biztosabban érvényesíthetők önmagunkkal, mint a nyelvi közösség egészével szemben.

Kölcsönzés

Bár volt olyan vélemény is a nyelvészetben, hogy a kétnyelvűeknek nincs szükségük kölcsönzésekre, a tapasztalat mégis azt mutatja, hogy a kölcsönzés nem független a kétnyelvűségtől. A kétnyelvűek nemcsak tolmácsok, hanem közvetítők is, a nyelvi kölcsönzések közvetítői. Kétnyelvű közösségben mindenki részt vállal ebből a nyelvi adás-vételből. Hogy mi befolyásolja a kölcsönzés irányát egy adott korban? Akárcsak a kulturális kölcsönzésekben (vö. Birket-Smith 1965/1969. 43—5), itt is szerepe van az átadó nyelv fejlettségének, szókincsbeli gazdagságának, kulturális presztízsének, legalizált tekintélyének, hatalmának, a nyelvi divatnak stb. A kölcsönzés okaiként U. Weinreich (1953) a következőket említi: 1. új dolgok megnevezése (ezek azok a kölcsönelemek, amelyeknek nincs megfelelőjük, szinonimájuk az átvevő nyelvben); 2. kevésbé fontos ritka szavakat akkor is kicserélnek, ha nincs mögötte tárgyi újdonság; 3. a homonímia kiküszöbölése; 4. „elkoptatott” szavak kicserélése; 5. pontosabb fogalmi differenciálás; 6. társadalmi, kulturális presztízs.

A nyelvek feltűnően különböznek egymástól abból a szempontból, hogy miként fogadják be a kölcsönelemeket. Vannak nyitottabbak (ilyennek szokás tekinteni az újlatin nyelveket vagy az angolt), amelyek viszonylag könnyen befogadják és

asszimilálják az átvételeket, más nyelvek sokkal inkább idegenkednek tőlük. Ilyen purista nyelvként tartják számon a németet, a finnt, a magyart, az arabot. Kétségtelen, hogy az igazán fontos kölcsönelemek ezek a nyelvek is befogadják. Csak elméleti kérdésként vehető föl, hogy melyik jobb: ha nyitott egy nyelv, vagy ha bezárkózó, magába forduló. A nagy világnyelvek számára semmiféle veszélyt nem jelentenek a kölcsönzések, ezek többnyire nyitottak is, könnyen asszimilálnak, rendszerint toleránsabbak a változatok és az újdonságok iránt. A kis nyelvek beszélői talán joggal érzékenyebbek az ok nélküli kölcsönzésekkel szemben.

Kölcsönzésen a gyakorlatban szókölcsonzést értünk, annak ellenére, hogy a nyelvben elvben szinte minden átadható-átvehető. Leggyakoribbak mégis a lexikális kölcsönzések, valamint a tükörfordítások, aztán a szintaktikai szerkezetek. Intenzív nyelvi hatás befolyásolhatja egy nyelv hangrendszerét is, sőt képzőket is átvehet egy nyelv.

A szókinésbéli átvételek közé viszonylag éles választóvonalat húz az adaptáció mértéke. Ha a spontán nyelvérzék a kölcsönelemet már nem tudja megkülönböztetni az eredetiek-től, a beilleszkedés teljesnek mondható, a lexikális átvétel jövevényszóvá válik, amelynek „jövevény“ voltát csak a szófejtés (etimológia) speciális módszereivel lehet kimutatni (pl. *gatya*, *kék*, *ökör*, *pletyka*, *pisztráng*, *szalonna* stb.). Mivel a beilleszkedés folyamata rendszerint hosszabb időt igényel az átvételt követően, a jövevényszavak többnyire kronológiailag is megelőzik az idegen szavakat, bár a fogalmilag, funkcionálisan fontos kölcsönzések illeszkedése gyorsabban végbemehet, mint a periferikus elemeké. Az „idegen“ szó tehát annyiban idegen, hogy alakilag, morfológiailag, jelentéstanilag kirí az átvevő nyelv rendszeréből, az asszociatív síkon nincsenek olyan szerkeázó kapcsolatai, mint az eredeti vagy a meghonosodott elemeknek. A nyelvhasználat rájuk vonatkozó normái, szabályai is esetenként ingadoznak: az újabb keletű, periferikusabb idegen szavakat, kifejezéseket még az átadó nyelvbeli alakjának megfelelően kell kiejteni és leírni (pl. *admis*, *avenue*, *boutique*, *hardware* stb.), a közhasználatúakat már az átvevő nyelv ejtési és helyesírási normáihoz igazodva (pl. *abszolút*, *büfé*, *kemping*, *logikus*, *szérum* stb.). A nemzetközi szavak, kifejezések az idegen szavak alcsoportjának tekinthetők. Jellemző rájuk, hogy az ismert nyelvek többsége használja őket,

terjedésük iránya kideríthetetlen, fogalmilag pedig annyira fontosak, hogy akár a modern életforma kulcsszavainak is tekinthetők (pl. *benzin, export, dráma, film, kultúra, miniszter, rádió, sport, taxi* stb.). A kölcsönzó mindenféle lexikális átvételre vonatkozó összefoglaló terminus.

Az általános nyelvészeti és az etimológiai szakirodalom viszonylag kisebb figyelmet szentelt a kölcsönzés és a beilleszkedés szemantikai hátterének. Pedig amikor a szemantikai beilleszkedés folyamatát vizsgáljuk, nemcsak etimológiai kérdésekre keresünk választ, hanem azokat a nyelvre jellemző szemantikai törvényszerűségeket, tendenciákat is kutatjuk, amelyekkel a kölcsönelemeket adaptálja. Tekintetbe véve aztán, hogy a hasonló történelmi, társadalmi, földrajzi viszonyok között élő embereknek — mint Kiss Lajos figyelmeztet rá (1976. 30) — nyelvi hovatartozásuktól függetlenül is sok tekintetben egyezni szokott a gondolkodásmódjuk, nagy a valószínűsége a jelentésfejlődések analógiájának, sőt az sem teljesen kizárt, hogy a beilleszkedéssel járó olyan tendenciák, mint a konkrét → absztrakt fejlődés (pl. *mutuj* az átadó román nyelvben 'néma' jelentésű, az átvevő magyar nyelvjárásban: 'ügyetlen, buta, gyámoltalan', *ákációs* 'valamibe könnyen beleakadó' → 'izgága, kötekedő, akadémuskodó' stb.) vagy a tágabb → szűkebb jelentéskör (pl. *esztena* a román nyelvben 'juhakol a teljes felszereléssel', az adaptáló magyar nyelvjárásban 'juhász kunyhója' stb.) szemantikai univerzáléknak tekinthetők.

A különböző nyelveket beszélők gondolkodásmódjának analóg volta eredményezi a tükörszókat és tükörjelentéseket. A *diák* szó például némely jelentésben (pl. 'tanuló') magyar eredetű a románban, a 'templomi énekes' jelentés pedig román hatásra alakult ki a magyarban. Vagy a *régiség* újabb keletű, a hazai regionális köznyelvben elterjedt 'szolgálati idő' jelentése tükörjelentés a román hivatali nyelvből. Számtalan tükörkifejezés van a népi botanikai terminológiában. Ezek egy része közismerten a latinra, sőt a görögre megy vissza mind a román, mind a magyar nyelvben, akárcsak sok más európai nyelvben (pl. *bakszaka* ~ *barba caprei* < *Tragopogon*; *pásztortáska* ~ *traista ciobanului* < *Capsella bursa-pastoris*; *szappanvirág* ~ *săpunel* < *Saponaria* stb.). Nagyon valószínű azonban, hogy a *pana cucului* tükörkifejezés a magyar *kakukkvirág*ból, hiszen az *Anemone nemorosa*-nak a román népnyelvben álta-

lában *breabăn* a neve, a *păpucu domnişoarei* a *kisasszonypapucs*ból (*Cypripedium calceolus*), de a *disznóserte* már a magyarban alakult román mintára (< *păru porcului* 'Nardus stricta'), akárcsak a *farkascserge* a *ţolu lupului* vagy *lepedeu lupului* kifejezésekből (*Polypodium vulgare*).

Weinreich a kölcsönzések egyik okaként említi a pontosabb fogalmi megkülönböztetés igényét. A kölcsönszó az átvétel idején látszólag egy már meglévő szó szinonimájaként jelentkezik, majd fokozatosan érvényesül köztük a szinonimadifferenciálódás törvénye. Például a keleti nyelvjárás a 'sógornó' jelentésű *ângy* mellé átvette a hasonló jelentésű román *matusát*, később az eredeti szó a fiatalabb, a kölcsönszó az idősebb sógornó jelölőjévé vált. Ehhez hasonló „dublett“-ként említi még Márton Gyula (1972. 49) a *kalapács* 'kicsi kalapács' — *csokán* 'nagykalapács', *koszár* 'kerekkosár' — *kos* 'kézikosár' példáját. Hasonló jelentésmegoszlás történt Kalotaszegen a *fenyő* és a *brád* között; az előbbi 'Picea, Pinus', az utóbbi 'Abies' jelentésű, sőt arra is van példa, hogy a *fenyő* megőrzi eredeti összefoglaló jelentését ('Picea, Abies, Pinus'), a *brád* és *molid* pedig megkülönböztető fajnevekként kerülnek át ('Abies alba', ill. 'Picea excelsa'). Hasonló szerepet tükörkifejezés is betölthet: a 'Cirsium furiens, Echinops, Carduus stb.' jelentésű *tüvis* mellett az *ökörnyelv* (a *limba bouului* tükörkifejezése) 'Cirsium canum' jelentésű. A Kis-Szamos menti román nyelvjárásokban figyelhető meg a magyar eredetű *rujă* és a *trandafir* jelentésmegoszlása: *rujă* 'Rosa canina' — *trandafir* 'Rosa multiflora, R. odorata' stb. Ebben az esetben a kölcsönszó jelentése archaikusabb, ez jelöli a spontán fajt, az „eredeti“ pedig a népnyelvben újabb keletű (újjörög) neologizmus. Arra is van példa, hogy a kölcsönszó két elkülönült alakváltozata külön-külön jelentést vesz föl, szóhasadáson megy át az átvevő nyelvben: *katrinca* 'lepelszoknya' (a moldvai csángóban) — *karinca* 'kötény' (a székely nyelvjárásban).

Egészen meglepő jelenségnek tűnik, mégsem annyira ritka, mint gondolnánk, a szócsere. Mindig valamilyen sajátos kulturális oka van annak, hogy ugyanannak vagy egymáshoz nagyon közel álló fogalmaknak a jelölésére két nyelv kölcsönösen kicseréli terminusait. Bakos Ferenc figyelt fel például arra, hogy a román *bundă* ~ *bondă* magyar eredetű, a magyar *kozsók* viszont a románból való. A két ruhadarab hasonlít ugyan egymáshoz, de a néprajzból ismert, hogy a bunda és a kozsók

(azaz a suba és a ködmön) két külön öltözékdarab, így a kölcsönös átvétel kulturális kölcsönhatással magyarázható. Bakos másik érdekes példája: Gyimesben (és máshol is a székely nyelvjárásban) a töltött paprika neve *tötött árdéj*, egy máramarosi román faluban pedig *poprică implută* (ALR. SN. IV, 1099; vö. Bakos 1976. 57). A magyarázat kézenfekvő: a gyimesiek Moldvából kapták, onnan ismerték meg a zöld paprikát, a máramarosi románok pedig a Szamos mentéről. Ehhez hasonló a román nyelvjárási *păsulă* és a magyar nyelvjárási *fuszulyka* viszonya, az előbbi magyar eredetű a románban, az utóbbi román eredetű a magyarban.

A kölcsönszó jelentésváltozását az átvevő nyelvben sok esetben az a jelentésmező határozza meg, amelynek tagjává válik. Hogy továbbra is a román—magyar kölcsönhatás területén maradjunk: első pillantásra furcsának tűnhet, hogy a román eredetű *ficsúr* szónak némely magyar nyelvjárásokban 'kis vámszedő edény a malomban' jelentése is kialakult (l. MNyjRKsz), a *putina* szónak pedig a gúnyos, humoros árnyalatú 'kövér kisgyermek' jelentése. A magyarázathoz figyelembe kell venni, hogy a magyar 'ember, fiatal legény, gyermek' jelentésű szavak és az űrmértéket jelölő szavak mezője állandó metaforikus kapcsolatban áll egymással, az előbbieket felvehetik az utóbbi jelentést, az űrmértékként is használt edények neve pedig ironikus, gúnyos használatban emberre is vonatkoztatható:

fickó		boriszák
finak		boroskorsó
ember	⇔	fazék
gyermek		hordó
ficsúr		putina

Szintén a morfoszemantikai mező hatásának tulajdonítható, hogy a *kozsók* szónak 'elver' jelentésű *kozsókol* igei származéka alakult. A magyar nyelvben ugyanis megszokott, hogy a ruhadarabok nevéből alkotott igei származék testi fenyítés jelölésére szolgál: *elnadrágot, megruház, megsapkáz* stb.

Kultúra és nyelv

Az emberi közösségeket a kultúra és a nyelv egyaránt meghatározza, elkülöníti, sajátos vonásokkal ruhazza föl. Amikor görög vagy egyiptomi kultúráról beszélünk, a kultúra legfon-

tosabb jellemvonása, funkciója éppen a többi kultúrától való megkülönböztetés, a körülhatárolás, az egyénítés, hiszen az még a felületes szemlélő számára is nyilvánvaló, hogy más az egyes közösségek táplálkozási, viselkedési, öltözködési, zenei stb. kultúrája. A kultúrának ez az egyediesítő különbözősége a természeti-földrajzi környezet és a múlt, a történelem, a hagyomány különbségéből ered. A nyelvnek ugyanilyen, közösségeket egyediesítő szerepe van. Hogyan függ össze a kettő?

Ennek megítélésében két végletes állásponttal találkozunk: az egyik szerint a nyelvnek nincs közvetlen köze a kultúrához, a másik szerint a kultúra szövedéke a nyelv szavaiból fonódik össze. Ha például Lotman kultúra-meghatározását vesszük alapul, amely azt mondja, hogy a kultúra a nem öröklött információk összessége, akkor az jórészt a nyelvre is érvényes (tovább már „csak“ azt kell latolgatni, hogy mi az, ami velünk születik a nyelvből, ami biológiailag is öröklődik). De ha a kultúrát szűken és szűklátókörién értelmezzük mint tudatformákat összefoglaló kategóriát, akkor a nyelvet tanácsos elhatárolnunk tőle, mert semmiképpen nem eshetünk újra a marrizmus hibájába, amely ezt is tudatformának, azaz a felépítményhez tartozónak, osztálymeghatározottnak tekintette.

A tágabb kultúrafogalmakra, amelyek értékkritériumokhoz kötve ugyan, de mégis az ember(iség) tárgyi, szellemi, társadalmi jelenségeit egyaránt magukba foglalják, nem terjeszthető ki ez a tétel. Azaz a kultúrának vannak olyan szférái (ilyen például éppen a technikai civilizáció), amelyek nem felépítményjellegűek, nem osztálymeghatározottak. Ilyen alapon a nyelv is a kultúra részének tekinthető, legalább három vonatkozásban:

1. A nyelv maga is kulturális termék, szellemi érték. Évezredek át csiszolódott, formálódott, élőbbben és hatékonyabban minden más szellemi vagy művészi alkotásnál. Lenyomatként őrzi a távoli múlt kövületeit, a hagyomány emlékeit. A nyelv emlékei egyúttal régi kultúrák emlékei, maradványai. Működésében is szervezője a kultúrának, csiszolója, inspirálója a szellemnek, rögzítője, megőrzője a tapasztalatnak.

2. Kommunikációs eszközként, mivel kétségtelen, hogy a kultúra egész léte (kialakulása, elterjedése, átvétele, működése) kommunikáció, a nyelv pedig ennek a kommunikációnak ha nem is egyetlen, de mindenképpen legfőbb eszköze (jórészt nyelvi formában él a mitológia, a tudás és a tudomány, a nép-

költészet, az irodalom stb.), és ráépülnek az olyan másodlagos kommunikációs eszközök, mint az írás.

3. A nyelv a megismerés eszköze, „az ember intellektuális érzékszerve“ (Szilágyi 1978. 98). A kultúrába való belenevelődés, a szellemi értékek megismerése jórészt a nyelv révén valósul meg. Az egyén ismereteinek java részét a nyelv közvetíti olyan tagolásban, szervezettségben, ahogyan ezt éppen a nyelvi forma és a nyelvi hagyomány diktálja.

A nyelv sokfélesége

Az a néhány százezer vagy éppen egy-két milliónyi év, amióta az ember megjelent és birtokába vette a földgolyót, éppen elég idő volt ahhoz, hogy sokszoros osztódással, elkülönüléssel nyelvek ezrei vagy tízezrei szülessenek. Ennek a folyamatnak három tényezője volt: az egyik maga az idő, a másik a földrajzi környezet, amely lehetővé tette a területi elkülönülést, a harmadik az egyre gyarapodó és differenciálódó emberi kultúra. Nyelvek nemcsak születtek, hanem ki is haltak, sőt valószínűleg a ma élőkénél sokkal nagyobb a kihalt nyelvek száma. Nagyon távoli időbe a nyelvészet módszereivel nem tudunk visszatekinteni, ezért jóformán semmit nem lehet mondani az első írásos emlékeknél korábbi nyelvi állapotokról, de még a rokon nyelvek összehasonlításán alapuló rekonstrukció sem enged meg öt-hatezer évnél mélyebb bepillantást a múlt kútjába. De még ebből a rövid időszakból, sőt csupán az utóbbi ezer év nyelvi krónikájából is több európai nyelv kihalásáról tudunk. Ez volt a sorsa az óporosznak, a lett és a litván közvetlen rokonának, a dalmátnak (az olasz és a román nyelv testvére volt, utolsó beszélői a múlt század végén haltak ki), a korninak és a manxnak (mindkettő kelta nyelv volt), a finnugor merjának és muromának (vö. Antal 1981. 14—5).

A nyelvek távolabbi múltjáról keveset tudunk, de a mai nyelvekre vonatkozó ismereteinkben is sok a bizonytalanság. Amit napjainkban mindenki tapasztalhat, hiszen elég, ha végigcsavarja a rádió skáláját, az a nyelvi tarkaság, sokszínűség. A föld nyelvi térképének valóban ez ma az egyik jellemző vonása: a beszélt nyelvek nagy száma (hozzávetőleg négy-ötezer), a másik: teljesen egyenlőtlen eloszlásuk, földrajzilag is, de főképpen a beszélők lélekszáma tekintetében. Kiemelkednek a nagy világnyelvek, amelyek nemzetközi közvetítő nyelvekként és a modern civilizáció közvetítőiként is jelentős tekintélyre tettek szert. Az angol anyanyelvi beszélőinek száma kétszázmillió fölött van az amerikai kontinensen, százmillió fölött a Brit Nemzetközösségben, de ennél jóval többen beszélnek második, harmadik nyelvként, lévén a legelterjedtebb közvetítő nyelv. Hasonló szerepe van az oroszoknak (százharminc milliónál

több az orosz anyanyelvű, a Szovjetunió százmilliónál több más nyelvű állampolgára is beszél), a franciának (ötvenmilliónál több anyanyelvi beszélő), a németnek (kilencvenkétmillió), az olasznak (több mint ötvenmillió), a spanyolnak (Spanyolországban, valamint Közép- és Dél-Amerikában összesen több mint negyedmilliárd embernek anyanyelve vagy második nyelve). De ne legyünk ennyire Európa-centrikusak, hiszen a világ legnagyobb nyelvét, a nyelvjárásoktól erősen szabdalt kínait egymilliárdnál többen vallják anyanyelvüknek. A szintén több nyelvjárásra oszló arab klasszikus írott formájában több mint negyedmilliárd embernek szolgál a válasz és a magasabb civilizáció nyelveként. A hindusztáinak százötven milliónál több beszélője van, de megosztja a buddhizmussal és az iszlámmal kapcsolatos irodalmi változat és írásbeliség (a régebbi urdut, Pakisztán hivatalos nyelvét arab betűkkel írják, az újabb hindit a régi ind dévanágari ábécével).

Ezek a legnagyobb nyelvek, amelyek egész kontinenseket, szubkontinenseket uralnak, és a nemzetközi kommunikáció eszközeiként magát az emberiséget is összefogják. Náluk jóval nagyobb a kis nyelvek száma. A világ nyelvei közül több mint kétezret olyan amerikai indián törzsek beszélnek, amelyek többnyire néhány száz vagy néhány ezer emberből állnak. Az afrikai nyelvek száma ezerkétszáz fölött van, további ötszázat beszélnek Ausztráliában és a Csendes-óceáni szigetvilágban.

A nemzetközi tekintélyből, a kulturális hagyományból és a beszélők számából adódó nagy fokú egyenlőtlenség ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelvek mint szimbolikus jelrendszerek egyenlő értékűek, a szókincs mennyiségi eltéréseitől eltekintve nincsenek közöttük fejlettebbek és kevésbé fejlettek. Csak a primitív etnocentrizmus látja saját nyelvét és kultúráját mindenki másénál különbnek, szebbnek, fejlettebbnek. Bár az etnocentrizmus a művelt görögöktől sem volt idegen, hiszen ők voltak azok, akik a más nyelvűeket 'dadogók'-nak nevezték, *barbaroi*-nak, azaz barbárnak, ugyanezzel a mentalitással az oroszok a németeket 'némák'-nak tekintették (*nyemci*). Sőt a nyelvtudományban is kísértett ehhez hasonló elfogultság. Ártatlanabb formájában úgy nyilvánult meg, hogy még a múlt század elején is voltak tudósok (pl. August Schlegel), akik a klasszikus görögöt, latint, szanszkritot tartották tökéletesnek, a modern nemzeti nyelveket pedig hozzájuk vi-

szonyítva elmarasztalták. Wilhelm von Humboldt, aki távolabbi nyelveket is jól ismert, már hangsúlyozza minden nyelv egyedi értékét, Max Müllernek meg az volt a maga korában megbotránkoztató véleménye, hogy a nyelvtudomány számára Homérosz nyelve sem fontosabb, mint a hottentotta nyelvjárások. Ám egy burkoltabb elfogultságtól Max Müller sem tudott szabadulni, és ez végig ott kísértett a múlt századi nyelvelméletben: az, hogy szerkezeti sajátosságaiknál fogva az indoeurópai nyelveket tekintették a legfejlettebbeknek.

A nyelveknek nem az értékük különböző, hanem helyzetükből fakadó lehetőségeik. Osztóznak beszélőik sorsában. Az említetteken kívül megosztja őket az is, hogy van-e vagy nincs írásbeliségük, írott irodalmuk, van-e vagy nincs egységes nemzeti vagy sztenderd változatuk, államnyelvek-e vagy sem, státusuk hivatalos-e vagy megtűrt stb.

Nyelvjárás és nyelv

A mai nyelvek száma körüli bizonytalanságot főképpen az okozza, hogy nincs pontos kritériuma nyelvjárás és nyelv elhatárolásának. Számunkra ez azért különös, mert a magyar vagy a román nyelv nyelvjárásai közel állnak egymáshoz, minden nehézség nélkül érthetőek az egész nyelvközösség számára. De akárcsak a nyelvi különbségek, a nyelvjárásiek is — akár felszíniek csupán, akár mélyek — átfogják a teljes nyelvi rendszert. Tudjuk, hogy a magyarban is vannak *e-ző* és *ë-ző* jellegűek (eltérés van a fonémák számában), *i-zők*, *a-zók*, *ö-zők* (*é*, *o*, *ë* helyett, ez lényeges eltérést eredményez a fonémák gyakoriságában), vannak diftongizálók (pl. *jóu*, *kéik* stb.); eltérő lehet az igeragozás (*futtam*; *ira*, *irt volt*), a birtokos személyragozás (*lovik*, *lovok* stb.), a névszóragozás (*Kovácsni*, *Kovácsnul* stb.); sajátos lehet a szókincs (ezt jórészt az ún. tájszók okozzák (pl. *féreg* 'egér', *elsun* 'elzsibbad', *pityóka* 'burgonya' stb.). Mindez azonban, mint többször hangsúlyoztuk, változatosság az egységben. Hogy meddig, milyen mélységig terjedhet ez a változatosság az egységen belül, és hol kezdődik az elkülönülés, ennek nincsenek pontos nyelvi tünetei.

Egészen mást jelent a nyelvjárás egy kínai számára, hiszen itt az eltérések nagyon mélyek, messze túl vannak az érthetőség határán. Például a *mi* személyes névmás az északi nyelvjárásban *women*, a sanghaji *vu* nyelvjárásban *ni*, a minben *lan*, a jüeben *ngote*, a hakkában *ngaitau* (vö. Antal et al. 1970.

217). Ezek sajátos közös írásrendszerük révén tartoznak egy nyelvhez, de beszélt formájukban és beszélőik számát tekintve nagy nyelvekként különülnek el, emiatt a nemzetgyűlésben is tolmácsokat kénytelenek igénybe venni. Hasonló a helyzet a német, a francia vagy az olasz nyelvjárásokkal, ha eltéréseik nem olyan szélsőségesek is, mint a kínai nyelvjárásoké. És ott van az ellentétes tapasztalat: tudjuk, hogy különböző szláv nyelvek beszélői viszonylag jól megértik egymást.

Elméleti szempontból is tanulságos volt az a vita, amely az ötvenes években folyt a román nyelvtudományban azzal kapcsolatban, hogy a Dunától délre fekvő aromán, isztroromán és meglenoromán nyelvjárásai-e a román nyelvnek, vagy pedig önálló nyelvek, a keleti latinság önállósult déli maradványai (vö. TLG. 422—30). Ebben a vitában több lehetséges kritérium került szóba, amelyek közül — mint kiderült — önmagában egyik sem abszolút érvényű, és még azt sem mondhatjuk, hogy egymást kiegészítve biztos fogódzót nyújtanak a kérdés eldöntéséhez. A tanulság inkább az, hogy maga a „nyelvjárás vagy nyelv“ dilemma paradoxálisan nem a nyelvészet belső dilemmája, hanem nyelven kívüli tényezőké. De lássuk a szóba jöhető nyelvészeti érveket!

Az első az eredet kritériuma, amely azt mondja, hogy a nyelvjárások olyan idiómák, amelyeknek közös az eredetük. Ez a szempont csak annyiban hasznos, hogy megvonja a vitatható idiómák határát: egy nyelvnek nem lehetnek különböző eredetű nyelvjárásai, de nem teszi lehetővé, hogy különbséget tegyünk rokon nyelvek és nyelvjárások között. Mint az említett vitában meg is fogalmazták: e kritérium alapján az újlatin nyelveket mind a latin nyelvjárásainak lehetne tekinteni. Hasonló eredményre jutunk az ún. strukturális szempont alapján. Eszerint a nyelvjárások olyan nyelvi változatok, amelyeknek a nyelvi rendszerük azonos, az eltérések csupán a hangrendszerre és a szókészletre korlátozódnak. Láttuk, hogy ez a nyelvjárásokra sem érvényes, mert ha nincs is lényeges eltérés a grammatikai rendszerükben, valamilyen mértékű mégiscsak van. És itt nem lehet pontosan megvonni a határt sem történetileg, hogy a vulgáris latin egy nyelvjárása pontosan mikor vált önálló nyelvvé, sem szinkronikusan, hogy például melyek azok a rendszerbeli eltérések, amelyek a nyugati szláv nyelveket, a csehét, a szlovákokot és a lengyelt önálló nyelvekké teszik.

Ezzel összefügg az a szempont, amely a laikus számára a legtermészetesebbnek tűnik: a megértés. Nyelvjárásnak lehetne eszerint tekinteni minden olyan területi változatot, amelynek beszélői kölcsönösen megértik egymást. Mint láttuk, a magyar vagy a román nyelv nyelvjárásai eleget tesznek ennek a kritériumnak. De vannak ellenpéldák is mindkét oldalról: egy piemonti és egy szicíliai olasz nem érti meg egymást az olasz irodalmi nyelv közvetítése nélkül, ugyanez a helyzet a kínai vagy a német nyelvjárások beszélőivel. Ezzel szemben az említett nyugati szláv nyelvek beszélői viszonylag jól megértik egymást, sőt többé-kevésbé még a román nyelv beszélői is az olaszokkal.

Szoktak arra is hivatkozni, hogy egy nyelvjárás beszélői, tudatában lévén saját beszédmódjuk sajátosságainak, képesek azt átteni, átalakítani a szomszéd nyelvjárásnak vagy az irodalmi nyelvnek megfelelően. Tehát például a mezőségi nyelvjárás beszélője tudja, hogy a *malam* más vidékeken *malom*, a kalotaszegi is tudja, hogy a *szíp* az irodalmi nyelvben *szép* stb. De ez a tudatosság és az átváltás képessége inkább csak a kiejtésre korlátozódik, és már eleve feltételezi, hogy a különböző nyelvjárások beszélői megértik egymást. Nem beszélve arról, hogy ilyen fonetikai átváltás olyan nyelvek között is elképzelhető, mint az orosz és a belorusz.

Lényegesnek tűnik még az átmeneti láncszemek megléte vagy a területi folyamatosság kritériuma. A kínai nyelvjárások esetében szoktak arra hivatkozni, hogy bár nagy közöttük a különbség, az átmenet az egyik nyelvjárásról a másikra mégis szinte észrevétlen. Ám erről a fokozatos átmenetről is kiderült, hogy nemcsak nyelvjárási határokat jellemezhet, hanem nyelvi határokat is, amennyiben rokon nyelvek közötti átmenetről van szó. Ilyen a francia és az olasz közti átmenet, a bolgár és a szerb, a szlovák és a lengyel, az orosz és a belorusz határa. A területi folyamatosság azt jelenti, hogy egy nyelv nyelvjárásai földrajzilag közvetlenül egymás mellett helyezkednek el, nem ékelődik közéjük más nyelv. Ez jellemzi például a román vagy a spanyol nyelvjárásokat, de egészen más a helyzete a hazánk területén beszélt szász vagy sváb nyelvjárásnak. Ez sem abszolút értékű kritérium tehát, bár az említett vitában éppen az volt a fő érv, hogy a Dunától délre beszélt aromán, isztroromán és meglenoromán nyelvjárások már másfél évezrede el-

különültek a román nyelvtől, így a területi folyamatosság hiánya és a különfejlődés önálló nyelvekké alakította őket. Éppen olyan tévedés volna a román nyelv nyelvjárásainak tekinteni őket, mint I. Heliade Rădulescunak az a múlt század eleji véleménye volt, hogy a román és az olasz nem más, mint a latin nyelv két nyelvjárása (vö. TLG. 425—6).

Elméletileg figyelembe lehet azt is venni, hogy a nyelvjárás a nyelvnek alárendelt belső nyelvtípus. Történetileg — mint láttuk — „a nyelv“ inkább csak eszmeileg létezik, és ennek volna alárendelve a reálisan létező nyelvjárás. Újabb korban ez az eszmei „nyelv“ a nemzeti nyelvben, az irodalmi és a szép-irodalmi nyelvben vagy az államnyelvben realizálódik. Most tehát kritériummá válhat az, hogy a nyelv betöltheti a nemzeti nyelv, az irodalmi nyelv, esetleg az államnyelv funkcióját, a nyelvjárás nem. De megint csak a külső körülményektől függ, hogy egy nyelvnek kialakulnak-e vagy sem ilyen funkciói. Meg lehetne-e tagadni a bretontól vagy a velszitől a nyelvi státust azért, mert nem fejlődhettek nemzeti nyelvvé? Kétségsbe lehet vonni az amerikai indián nyelvek létét vagy az afrikai nyelvekét, mert nincs európai értelemben vett irodalmi nyelvük? Vagy külön nyelvnek kellene minősíteni a szicíliai és a nápolyi olaszt, mert mindkettőnek van irodalma, de meg kellene tagadni ezt a minőséget a szárdtól, mert annak meg nincs? Még kevésbé volna célravezető azt a kritériumot érvényesíteni, hogy a nyelvjárásokat egy állam határain belül beszélik, ha pedig államhatár van közöttük, akkor külön nyelveknek minősülnek. Jól tudjuk, hogy miközben a világ nagyon sok nyelve nem államnyelv és nem is hivatalos nyelv, az angol több országban tölt be államnyelv szerepet, hasonlóképpen a spanyol. Vannak viszont olyan országok, mint például Svájc, Csehszlovákia, Belgium, Finnország, amelyekben több nyelvet beszélnek, és mindegyiknek hivatalos államnyelvi státusa van.

Végül látva az előbbieket elégtelenségét, egy nem nyelvi kritériumra kell hivatkozni, amely az összes többinél fontosabbnak tűnik: a nyelvi öntudatra. A nyelvi közösségben, amely rendszerint kulturális közösség is, van egy határozott „mi“ tudat, erős az összetartozás tudata. A nyelvi közösségeket a kezdetektől fogva elsősorban ez tartotta össze, akkor is, amikor a nyelvjárások fölötti nyelv valójában nem is létezett. Az

az eszmei „nyelv“, amelyre többször hivatkoztunk, éppen a közösség tudatában élt, és ez annyira erős volt, hogy néha nyelvi gőg formájában nyilvánult meg másokkal szemben.

Nyelvcsaládok

Új nyelvek létrejöttek, mint láttuk, egyetlen módja van: meglévő nyelvek osztódása, részeinek vagy változatainak területi elkülönülése és további önálló fejlődése. Ez azt jelenti, hogy az élő szervezetekhez hasonlóan az azonos őstől származó nyelvek egymással rokonságban vannak, közös nyelvcsaládot alkotnak. A nyelvtudomány a XVIII. században jutott erre a felismerésre, és a XIX. század elején dolgozta ki a nyelvrokonság bizonyításának módszertanát. Ez a módszertan és vele együtt a nyelvek eredet szerinti osztályozása a kezdetektől napjainkig sok tekintetben módosult, fejlődött, de még most is távol áll attól, hogy a világ minden ismert nyelvét genetikailag pontosan minősíthetné.

A látszattal ellentétben nem a feltűnő külső hasonlóság jelzi a nyelvek rokoni összetartozását. Az ilyen szembeszökő hasonlóság a legtöbb esetben véletlen egybeesés eredménye. Közismert például a magyar *fiú* és a román *fiu* alaki és jelentésbeli egyezése, az egyik mégis a finnugor *pojka-ból ered, a másik a latin *filius*-ból, és csak a konvergens változás esetlegessége tette őket azonossá. Hasonlóképpen a magyar *év* előzménye a finnugor *ikä volt, a román *ev*-é a latin *aevum* (vö. Róna-Tas 1978. 392). Az alaki és jelentésbeli hasonlóságon kívül az égvilágon semmi köze nincs egymáshoz a német *Feld*-nek és a magyar *föld*-nek, a kínai *nü*-nek és a magyar *nő*-nek stb. Más a helyzet azokkal a nyelvekkel, amelyek nem olyan rég váltak ki az alapnyelvből, és még nem távolodtak el annyira egymástól, hogy ne lehetne hasonlóságokat is fölfedezni közöttük. Például a latin *homo*, *hominis* a románban *om*, az olaszban *uomo*, a franciában *homme*, a spanyolban *hombre*. Ezek már korántsem véletlen egyezések. Sőt az indoeurópai nyelvcsalád időben és térben jóval tágabb körében is akad feltűnő egybeesés: az 'orr' jelentésű szanszkrit *nāsā* megfelelője a latinban *nāsus*, az ófelnémetben *nasa* (a mai német irodalmi *Nase*), az angolban *nose*, az ószlávban *noś*. A finnugor nyelvcsaládban is akad ilyen feltűnő szóegyezés, például a magyar *vaj*, finn *voi*, mordvin *vaj*, vogul és osztják *woj*. De ha a nyelv minden eleme ennyire hasonlítana egymáshoz, ak-

kor a rokonnyelvek beszélőinek érteniük kellene egymást. Ez azonban nincs így, mivel néhány ezer év alatt az egykori alapnyelv leszármazottai egészen eltérő körülmények között más-más irányban fejlődtek.

Hogy mi végül is a nyelvrokonság pontos kritériuma? Erre az összehasonlító nyelvtudomány mai válasza az, hogy „két vagy több nyelv akkor rokon, ha közöttük és a közös alapnyelv között a leggyakoribb részrendszerek folyamatos mozgása kimutatható“ (Róna-Tas i.m. 374). Tehát nem a mai hasonlóság vagy éppen azonosság a lényeges, hanem hogy igazolható legyen a diakronikus mozgás folyamatossága az alapnyelvtől a mai nyelvekig (az igazolás inkább fordított irányban történik, de ez lényegtelen) és a differenciálódást okozó változások különbözősége. A változások különbözősége a területi elkülönülésből fakadó külső okokkal magyarázható: más nyelvek asszimilálása, idegen nyelvi hatás és a szomszédos nyelvekkel kialakuló areális egyezések. A mozgás folyamatosságát olyan gyakori részrendszerekben kellene igazolni, mint a ragrendszer vagy maga a nyelvtani rendszer, mivel azonban a szókészlet folyamatossága implikálja a nyelvtani rendszer folyamatosságát is, ajánlatos ezzel kezdeni a bizonyítást.

A szó folytonossága két szálból fonódik össze: a hangalak (tehát a hangok) történeti folyamatosságából (nem azonosságából!) és a jelentés folyamatosságából. Mivel a változások minden korban szabályszerűek, joggal feltételezhető, hogy a közös alapnyelvből folyamatosan és mindvégig szabályszerűen változó utódnyelveknek a mai különbözősége is szabályos, az eltérések mint megfelelések mutathatók ki.

Lássunk néhány ilyen szabályos hangmegfelelést!

magyar *fa* — finn *puu* — cseremisiz, zürjén *pu*, vogul *pa*
magyar *fészek* — finn *pesä* — zürjén *poz* — osztják *pit*
Észrevehető, hogy a magyar *f*- szókezdetnek a többi finnugor nyelvben mindenütt *p*- felel meg (ezt persze még sok más szóval lehetne igazolni, mint pl. *fő*, *fon*, *fazék* stb.).

Más hangmegfelelést igazolnak a következő sorok:

magyar *hal* — finn *kala* — cseremisiz *kol* — vogul, osztják *kul*
magyar *hat* — finn *kuusi* — cseremisiz *kut* — osztják *kut*

magyar *kéz* — finn *käsi* — cseremisiz *kit* — vogul *kät*

magyar *kő* — finn *kivi* — cseremisiz *kü* — votják *kö* — vogul *kü*

Ezekből s még sok hasonló példából levonható a következtetés, hogy a finnugor nyelvekbeli szókezdő *k*- hangnak, ha mély magánhangzó követi, *h*- felel meg a magyarban, ha magas, akkor *k*-. Ha az alapnyelvre próbálnánk következtetni, sokkal valószínűbb, hogy az eredeti hang az volt, amelyet a meg lehetős elszigeteltségben élő finnugor nyelvek többsége mutat, azaz a szóeleji magyar *f*- egy alapnyelvi *p*-ből való, mélyhangú magánhangzók előtt pedig a magyar *h*- egy korábbi *k*- fejleménye. Egyébként más nyelvcsaládok hangváltozásai is azt mutatják, hogy a változás iránya csak $p > f$ lehet (pl. az indoeurópaiban a görög *podo* 'láb' szónak az angolban *foot* a megfelelője) vagy $k > h$ (a görög *kardia* megfelelője az angol *heart*). Ehhez hasonló módszerekkel több-kevesebb valószínűséggel kikövetkeztethető az alapnyelv teljes fonémarendszere, sőt nyelvtani rendszere is, maga az a nyelv, amelyből a mai rokon nyelvek kifejlődtek. Ez az alapnyelvi rekonstrukció azonban nem fő célja a nyelvhasználatnak.

A szó folytonosságának másik összetevője a jelentés azonossága vagy szintén szabályos megfelelése. A hangmegfelelésre idézett szavak (*fa, fészek, hal, hat, kéz, kő*) jelentése nem változott az idők folyamán. Más a helyzet a *vaj* szóval: ennek rokon nyelvi megfelelői nem a tejből nyert zsiradékot jelölik, hanem általában zsiradékot, halzsírt. A kettő közötti eltérés nemcsak hogy nem feltűnő, hanem természetes, magától értetődő, a jelentésváltozás nyelvi különfejlődés eredménye, és összefügg azzal, hogy a magyarság termelő gazdálkodásában egyre nagyobb szerephez jutott az állattartás. A *ház* sem lehetett a maihoz hasonló építmény, az *ágy* sem a mai bútor-darab, bizonyára csak egyszerű fekvőhely, földre terített állatbőrök.

A szókészlet a maga egészében azért bizonyító értékű, mivel az együttélés korából eredő szavak alapvető fogalmakat neveznek meg (testrészek, rokonsági viszonyok, helyváltoztatás; névmások, számnevek stb.), gyakoriság tekintetében ma is legfontosabb elemei beszédünknek, és a szóalkotásnak is nélkülözhetetlen eszközei. A mintegy ezer finnugor eredetű magyar tőszó a milliós nagyságrenddel mérhető egész szókészlethez mérve csekélynek tűnhet, de ennek az óriási szókincsnek nem a peremén helyezkedik el, hanem a törzsanyagát, a magvát alkotja.

Mindaz, amit a szavakról megállapítottunk, igazolódik a

nyelvtani rendszer folytonosságában, a szerkezeti egyezésekben. Például abban, hogy a határozói viszonyokat a finnugor rokon nyelvekben határozóragok jelölik, a birtokviszonyt is birtokos személyragok, amelyek még az alaki folytonosság kritériumának is eleget tesznek. A magyar *háza-m* szerkezet megfelelője az osztjákban *kata-m*, az *anyá-m* a mordvinban *ava-m* stb. A szintén gyakori részrendszernek számító névmások, például a személyes névmások körében is feltűnő az egyezés: magyar *mi* — finn, cseremisz *me* — votják *mi* — vogul *man*; magyar *ti* — finn, cseremisz *te* — zürjén, votják *ti* stb.

Fontos még hangsúlyozni, hogy a nyelvhasználat mint módszer nem kapcsolódik egyik vagy másik nyelvcsaládhoz. Ugyanarra az elméleti alapvetésre és módszertani bizonyításra épül a román nyelv latinitásának vagy a germán, szláv, görög, szanszkrit, latin rokonságának igazolása, mint a finnugor nyelvek eredet szerinti összetartozásának bizonyítása.

Az egyes nyelvcsaládok bemutatását (elsősorban Antal et al. 1970, valamint Antal 1981 alapján) az indoeurópaival kezdjük, lévén ez számbelileg is a legtekintélyesebb: összesen mintegy kétmilliárd ember beszél az ide tartozó nyelveket. A nyelvcsalád keleti ága az indoiráni vagy árja. Ha keletről haladunk nyugat felé, elsőként a szanszkrit nyelv leszármazottait, a hindusztánit kell említenünk, és a vele közeli rokonságban lévő bengálit, pandzsábit, maráthit. A csoport őse, a kihalt szanszkrit nyelv többek között arról nevezetes, hogy a *Védák* himnuszainak szanszkrit nyelve az i.e. 2000 körüli időszakból való, így az egész nyelvcsalád legrégebb emlékei. Szent nyelv volt, és a litvánnal együtt legsértetlenebbül őrizte meg az alapnyelv struktúráját. — Az újind nyelvekhez közel áll a cigány, őseik az i.sz. V. században hagyták el India északnyugati részét, és vándoroltak a világ minden tájára.

Az újiráni nyelveknek a mai újperzsa a legfontosabb képviselője. Történetének fontos emléke az *Aveszta*, amely Zaratusztrának, a perzsa tűzimádó vallás tanítójának szent szövegeit tartalmazza. Később, miután a tűzimádást felváltotta az iszlám, a perzsa nyelvet is jelentős arab hatás érte. Az újperzsának közeli rokona a kurd, az afgán, az oszét és a Szovjetunió területén cirillbetűs írású tadzsik.

A nyugati indoeurópai nyelvek közül a görög volt az első, amely nagy kultúra hordozójává vált. Már akkor a filozófia, a költészet, a szépirodalom és a szónoklat nyelve, amikor még

a latin, de a germán és a szláv nyelvek is írásbeliség nélküli dialektusok szintjén éltek. A görög nyelvjárások közül legfontosabb az ión és az attikai, Athén nyelve, amely az i.e. V—IV. században érte el jelentőségének csúcspontját. A mediterrán térségben, Kis-Ázsiában, Egyiptom egyes részeiben, a Fekete-tenger és a Földközi-tenger partvidékén kialakult görög kolóniákban a görög volt az érintkezés nyelve. A római birodalom keretében is a legtöbb keleti provincia nyelve a görög maradt, később a keletrómai birodalomban ez lett a hivatalos nyelv. Konstantinápoly eleste után helyét a török nyelv foglalta el, Európában viszont továbbra is a tudomány nyelvének számított, befogadták a Bizáncból menekült tudósokat, így a görög nyelv és kultúra az utóbbi évszázadokban ismét nagy szerepet játszott az európai kultúra fejlődésében. Hazájában ma kilencmilliónál többen beszélnek.

Az itáliai nyelvek első generációjához több kihalt nyelv tartozik, többek között az umber, az oszk és a latin. A latinról előzőleg már említettük, hogy beszélt változatának, az ún. vulgáris latinnak a nyelvjárásaiból alakultak ki a római birodalom volt provinciáiban az újlatin nyelvek, az itáliai nyelvek második generációja. Ezek nyugati csoportjához tartozik a francia, a spanyol, a katalán, a portugál, a szárd és a rétoromán (ezt Ausztriában, Svájcban és Olaszországban beszélik mintegy félmillió ember). A keleti csoport tagjai az olasz, a román és a kihalt dalmát nyelv.

Az indoeurópai nyelvcsalád kelta ágának legjelentősebb mai képviselői az ír (gazdag irodalma volt a középkorban), a velszi (Anglia Wales tartományában, gazdag irodalmi hagyománya van) és a breton (beszélői Franciaország nyugati részében, Bretagne-ban élnek). A római hódítás előtt virágzó nyelv volt a gall, amelyet Galliában, a későbbi Franciaországban beszéltek.

A germán ág keleti csoportjának nyelvei kihaltak (a gót volt közülük a legfontosabb), északi csoportjához a svéd, a dán, a norvég és az izlandi tartozik, a nyugati csoporthoz a német, a jiddis (a XIV. századtól lett az európai zsidóság nyelve), az egymáshoz nagyon közel álló holland és flamand, valamint az angol.

A balti szláv ág balti nyelvei közül említettük a már kihalt óporoszt, az indoeurópai alapnyelvhez közel álló litvánt, hozzájuk kell még sorolnunk a szintén a Szovjetunióban beszélt

lett nyelvet. A szláv nyelvek déli csoportját a szlovén, a szerb-horvát és a bolgár alkotja, a nyugatit a cseh, a szlovák és a lengyel, a keletit az orosz, a belorusz és az ukrán.

A nyelvcsalád önálló ágának lehet tekinteni az örmény nyelvet, amely az V. századra visszanyúló gazdag írásbelisége és irodalmi hagyományai tekintetében az élő indoeurópai nyelvek közül a görög után következik. A szovjetunióbeli Örmény SZSZK-on kívül örmények Grúziában is élnek, valamint népes kolóniákban a világ több részén; ilyen örmény kolóniák Erdélyben is voltak. Hasonlóképpen önálló ág az albán is.

A kihalt nyelvek közül a XX. században felfedezett hetita (emlékei az i.e. XVIII. századból), a tokhár és a trák-frig áll még társtalantul a nyelvcsaládon belül.

Az írás történetével kapcsolatban legtöbbit emlegetett sémi-hámi nyelvek ma Afrika északi sávját fogják át, illetve az iszlám révén kiterjednek az egész mohamedán világra. De nem csupán írástörténeti jelentőségük van: ezekhez a nyelvekhez fűződnek az európai tudománytörténet, irodalomtörténet, a keresztény és a mohamedán vallástörténet kezdetei. A sémi ághoz tartozik az arab (klasszikus arab és a beszélt arab nyelvek) és a századunk első évtizedeiben felelevenített új héber nyelv (a mai Izraelben beszélik). A jelenhez képest a múlt talán még jelentősebb: sémi nyelv volt — mint szó volt róla — a kihalt akkád (babilóni és asszír változatával), az ugariti, a moábita, a föníciai, az arámi és a szír (ez nem azonos a mai Szíria nyelvével). Az etiópiai nyelvek közül az óetiópiai liturgikus és tudományos nyelvként őrződött meg (szótagírása van), élő folytatása a tigrinya, közeli rokona a tigré. E csoportból legfontosabb a mai amhara, Etiópia államnyelve (ötmillió beszélője van). Az egyiptomi ág egyetlen nyelve az i.e. IV. évezred elejétől követhető nyomon óegyiptomi, középegyiptomi és újegyiptomi korszakán át a koptig, amely beszélt nyelvként szintén kihalt, de megőrződött görög betűs formájában a kopt rítusú keresztények liturgikus nyelveként. A másik két ágból, a líbiai-berberből és a kustából jelentősek a mai berber nyelvjárások (tuareg, zenaga) és a szomáliai nyelvjárások.

A társtalanság, a ki nem deríthető történeti kapcsolatok miatt említjük együtt azokat a kihalt kisázsiai és mediterrán nyelveket, amelyeknek szintén jelentős szerepük volt az emberiség művelődéstörténetében: a sumert, az elámit és az etruszkat.

Az uráli nyelvcsalád, amelyhez nyelvünk is tartozik, nagy területen van szétszórva Nyugat-Szibériától a Kárpát-medencéig, illetve Észak-Norvégiáig, Finnorszáig. Az i.e. IV. évezred elején a szamojédok kiválásával megbomlott uráli alapnyelvet az Urál európai oldalán, a Volga középső folyásánál és a Káma folyó vidékén beszélték. A hajdani szamojédok mai leszármazottai jórészt Szibéria legészakibb tájain élnek. A legnagyobb élő szamojéd nyelv a nyenyec (mintegy huszonöt-ezer beszélővel, területük átnyúlik Északkelet-Európába), hozzá közel áll az enyec (mindössze négyszáz beszélő), a nganaszan (ezer főnél kevesebb, a Szovjetunió legészakibb népe). Az egyetlen élő déli szamojéd nép a szelkup (számuk négyezer körüli), a másik, a kamassz-szamojéd a húszas években halt ki.

Az i.e. III. évezred végén a finnugor alapnyelv két részre szakadt: az ugor és a finn-permi alapnyelvre. Az ugor ág mai képviselői: a magyar, valamint két szibériai nyelv az Urál és az Ob alsó folyása között: az osztják (chanti) és a vogul (manysi), összefoglaló nevükön az obiugorok. Legközelebbi nyelvrokonaink közül a vogulok mindössze hatezren vannak, az osztjakok nem egészen húszezren.

A permi nyelvekhez tartozó zürjénnek vagy kominak irodalmi nyelve van, beszélőinek száma közel félmillió; a votják vagy udmurt félmilliónál több beszélője egységes tömbben él, központjuk Izsevszk, tudományos és szépirodalmuk viszonylag gazdag. A volgai finnugorok két képviselője a cseremis vagy mari (több nyelvjárását kiegyenlítő irodalmi nyelve egészen új, ennek ellenére népköltészeti hagyományokra épülő irodalma jelentős alkotásokkal büszkélkedhet) és a több mint egymillió beszélőt számláló mordvin. A mordvinoknak élénk irodalmi és kulturális életük van, könyvkiadásuk, képzőművészetük.

A balti finn nyelvek legnevesebb képviselője maga a finn (a finnek száma négymillió-háromszázezer). Első nyelvemlékei a XIII. századig nyúlnak vissza, az irodalom kezdetei a reformációhoz kapcsolódnak. A nemzeti nyelv és irodalom történetében fordulópontot jelentett a *Kalevala* megjelenése 1835-ben, illetve 1849-ben (az *Új-Kalevala*). A másik finnségi nyelv, az észti első írásos emléke a XIII. század elejéről való, a mai egymillió beszélő többsége a Szovjetunióban él, az Észti SZSZK területén. A finnekkel egészen közeli rokon karjalaiak kisebb része él Finnországban, nagyobb része a Szovjetunióban. A ki-

sebb finnségi nyelvek között tartjuk számon a vepszét (mintegy tizenhatezer beszélő), a lívet (ötszáz körül), a vótot (mindössze 20 beszélője volt, ma már tán egy sincs). A nyelveknek ebben a csoportjában külön hely illeti meg a lappot. A mintegy harmincezer lapp négy országban él: Norvégia, Svédország, Finnország és a Szovjetunió északi részén. Feltételezik, hogy nyelvcserevel jutottak finnségi nyelvükhöz. Írásbeliségük a XVII. században kezdődik, ma már van lapp nyelvű irodalom is.

Szerkezetileg közel állnak az uráli nyelvekhez az altaji nyelvcsalád tagjai: ezek is ragozó, agglutináló jellegűek, érvényesül bennük a magánhangzó-összhang, nem tűrik a szóeleji mássalhangzó-torlódást stb. A két nyelvcsalád nyelvei történelmük során érintkeztek is egymással, kölcsönösen hatottak egymásra (a kihalt hun és avar nyelvet is ide szokás sorolni). Mindez azonban nem igazolja azt a korábbi feltételezést, hogy eredetük is közös. Legjelentősebb ágát a török nyelvek alkotják. A Törökországban és a szomszédos balkáni államok területén mintegy tizenhatmillió embertől beszélt oszmán-törökön kívül a török nyelvek többségét a Szovjetunióban beszélik. A csuvas és a jakut mellett még számos kisebb nyelv él Szibériában. Ehhez az ághoz tartozik az azerbajdzsáni, a türkmén és a gagauz (házánkban és Bulgáriában), valamint a nagy számú és jelentős kipcsak nyelv: az üzbég, a kazáni tatár, a kazah, a baskír, a kirgiz. Ilyen kipcsak nyelv volt a kihalt kun és besenyő is. A mongol ág nyelvei közül legelterjedtebb a halha-mongol, aztán a burját és a kalmük. Ezek régi ujjur-mongol írásukat a harmincas évektől cirill betűs ábécével váltották föl. Végül külön ágként tartjuk számon a mandzsut és a tunguzt.

Szibéria északkeleti részében, nagy területen szétszórva élnek az ún. paleo-szibériai nyelveket beszélő népek, összesen sem többen harmincezernél. Eredete szerint csak a csukcs, a korják, az aljutor, a kerek és a kamcsadál tartozik össze. Rajtuk kívül inkább csak földrajzi alapon sorolunk ide olyan nyelveket, mint a jukagír vagy a gilják.

Nyelvi szempontból a világ egyik legváltozatosabb, legtagoltabb területe a Kaukázus hegyvidéke, ötvennél több nyelvet beszélnek itt. Az indoeurópai örmény és néhány altaji nyelv kivételével a többi kaukázusi nyelv — úgy tűnik — eredet szerint is összetartozik. Mai elterjedtségét, nyelvi emlé-

keinek régiségét tekintve (az i. sz. V. századtól) a déli csoport-hoz tartozó grúz a legfontosabb (két és fél milliónál több beszélő), a nyugati csoportból elterjedt az abház és a cserkesz, a keletiből a csecsen, az avar, lak, dargva, rutul stb.

Dél-India nyelveinek többsége az ún. dravida nyelvcsalád-hoz tartozik. Közel kétezer éves emlékeivel és ötvenmillió beszélőjével kiemelkedik a tamil (Ceylonban, Malájföldön és Indonéziában is élnek tamilok), a malajalamot közel harminc-millió ember beszéli Kerala államban, a kannadát nagyjából ugyanennyien Maiszur államban. Első írásos emlékei 450-ből valók, irodalma a X. századtól datálható. Külön csoportot alkot a közel hatvanmilliós telugu Ándhra Prades államban, a Dekkán-fennsíkon. A telugut, akárcsak a dravida nyelvek többségét, erős szanszkrit hatás érte. A közép-indiai nyelvek közül elterjedtebb a gondi.

India legősibb nyelvcsaládjának a munda nyelveket tekintik. Napjainkban élő mintegy ötmillió beszélője India erdős, hegyvidéki területeire szorult vissza Bihár, Orisza és Madhja Prades állam területén. Legelterjedtebb közülük a nyelvjárásilag erősen tagolt khervári.

A mon-khmer nyelvek két legjelentősebb képviselője a kambodzsai (khmer) és a mon (talanig).

Ázsia és az egész világ számban legnagyobb nyelvei a sino-tibeti nyelvcsaládhoz tartoznak: mindenekelőtt maga a kínai, aztán a tibeti (Tibetben és Észak-Indiában), a burmai, a thai nyelvek és a vietnami. A tibeti és a burmai írásos emlékei is igen régiek.

Mielőtt elhagynók az ázsiai kontinenst, szólnunk kell azokról a ma élő nyelvekről is, amelyeket kénytelenek vagyunk egy-egy önálló nyelvcsaládnak tekinteni, mivel a kihalt sumerhoz vagy etruszkhoz hasonlóan semmilyen rokoni kapcsolataikat nem sikerült kimutatni. Európa mai élő nyelvei közül ilyen a Pireneusok két oldalán, Spanyolországban és Franciaországban beszélt baszk nyelv (közel egymillió beszélővel), Ázsia legkeletibb térségében pedig a koreai és a japán.

Az ázsiai kontinenstől délre, délkeletre elhelyezkedő hatalmas szigetvilág nyelveinek többsége a maláj-polinéz nyelvcsaládhoz tartozik. Közülük a maláj ág a fontosabb két nagy nyelvével, a Jáva szigetén beszélt jávaival (beszélői száma mintegy negyvenmillió), ennek őse a W. von Humboldtól a

múlt század első felében tanulmányozott kawi nyelv, és a malájjal, az indonéz szigetvilág legfontosabb közvetítő nyelvével. A polinéz ágat sok-sok kis nyelv alkotja.

Ebből a szigetvilágból származnak Ausztrália őslakói is. Számuk a XVIII. század végén háromszázezer volt, a legújabb népszámlálás szerint ma hozzávetőleg százezren vannak. Eredetileg minden törzsnek külön nyelve volt: az ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartozó mintegy ötszáz nyelv mindegyikének öt-hatszáz beszélője volt. A földrész középső és déli részén beszélik a szuffixumos nyelveket (pl. pitjantjara, narrinyeri, aranda), az északi területen a prefixumosokat (pl. ungarinyin, ngeumba; vö. Elkin 1974/1986. 34—8).

Afrika nyelvi dzsungelében meglehetősen nehéz eligazodni, az eddigi osztályozásokat csak fenntartásokkal lehet valóban genetikainak tekinteni, az eredet kritériuma mellett talán jobban érvényesül a földrajzi szempont. Az Egyenlítőtől északra beszélt nyelveket a szudán-guineai csoportba sorolják, az ettől délre lévőköt a bantu nyelvek csoportjába. A bantu nyelvek közül mint összekötő nyelv is fontos a szuahéli, a másik csoportból a hausza a legjelentősebb. A koin nyelvek kisebb jelentőségűek.

Az amerikai indián nyelveket sem ismerjük annyira, hogy vizsgálatukban a nyelvhasználat módszerét érvényesíthetné a nyelvtudomány. Ezért Edward Sapir nyomán, inkább szerkezeti vonásaik alapján, hat ún. nagycsaládba szokás sorolni őket: I. A fox és a delawar indiánok nyelve még közel ötven más nyelvvel együtt az algonkin-wakas családba tartoznak. II. Az eszkimó-aleut nagycsalád két eszkimó és két aleut nyelvből áll. III. A hoka-sziu nagycsalád 73 nyelvet egyesít, többek között olyanokat, mint az irokéz és több sziu nyelv. IV. A nadene nagycsaládba négy kisebb nyelvcsalád tartozik, köztük az athapaszkán és a tlingit. V. A penutia nagycsalád. VI. Az uto-azték-tano nagycsalád beszélői Dél-Kaliforniában és Mexikóban élnek, az ide tartozó legjelentősebb nyelvet, a nawát ma is félmilliónál többen beszélik (ennek volt a nyelvjárása a klasszikus azték is). Kevésbé jelentős a kiowa, a zunyi stb.

Mexikó és Közép-Amerika legkiemelkedőbb indián nyelvét, a maját ma is még mintegy háromszázezer ember beszéli. Dél-Amerika és az Antillák bennszülött nyelvei még kevésbé ismertek. Legelterjedtebb az arawak nyelvcsalád, aztán a csibcsa és a karib. Dél-Amerika felfedezése előtt az inka birodala-

lom hivatalos nyelvének, a kecsuának volt fontos szerepe, amelyet az inka hódítók ráerőltettek más indián népekre is, később pedig a spanyol hittérítők ugyanezen a nyelven terjesztették a kereszténységet. A kecsuát ma is nagy területen beszélik, sőt kecsua nyelvű rádióadások is vannak.

Nyelvtípusok

Akár történeti, akár más szempontú a nyelvek osztályozása, a két véglet mindig ugyanaz: az egyik oldalon áll a mintegy négy-ötezer élő és még sokezer kihalt nyelv, a másik oldalon maga az emberi nyelv. Nem az emberiség egységes nyelve, mert olyan nincs, és bizonyára nem is volt, hanem azok az általános sajátosságok, amelyek minden nyelv felépítését meghatározzák. Az osztályozás célja, hogy valamilyen lényeges kritérium alapján a kettő között rendszertani egységeket állapítson meg. Mint láttuk, az eredet, a történeti folyamatosság kritériuma az alapja a nyelvcsaládok körülhatárolásának. S hogy ez valóban lényeges szempont, azt az is igazolja, hogy az ezen az alapon történő osztályozás abszolút és változatlan, kimerítő és egyértelmű (vö. Greenberg 1957). Mivel azonban a nyelvhasználat a folyamatosságot időben visszafele kutatja, egy adott ponton módszertani lehetőségei óhatatlanul kimerülnek, s minden olyan próbálkozás, amely ezen túlmutat (pl. az uráli és indoeurópai vagy akár az uráli és az altaji, az indoeurópai és a sémi-hámi genetikai kapcsolatainak feltételezése), teljesen bizonytalanává válik. Ezért semmi remény arra, hogy a történeti szempont közelebb vigyen az egyetemes emberi nyelvhez.

Van azonban egy másik megközelítés, amely éppen abból indul ki, hogy az alapvető nyelvtani kategóriák, a mondatbeli viszonyítás lehetőségei, a fonológiai megkülönböztető jegyek stb. nem korlátlanok sem számban, sem típusban. „A nyelvek látszólagos eltérései mögött... olyan elvek, strukturális lehetőségek rejtőznek, amelyek magát az emberi nyelvet jellemzik“ (Radics 1972). Ezek az általánosan érvényes sajátosságok a nyelvi univerzálék. A világ összes nyelveire kiterjedő vizsgálatuk még a kezdeteknél tart, de máris megállapítható, hogy a XX. századi nyelvtudomány jelentős eredményei fűződnek hozzá. Talán mondanunk sem kell, annyira nyilvánvaló, hogy mindez összefügg az invariancia problémájával, annak egy sajátos vetülete. Csak azután lehet rátérni a nyelvek fölötti ál-

talánosításra, miután elméletileg és a konkrét nyelvek leírásában sikerül világosan elhatárolni az állandókat a változóktól. Nem véletlen, hogy az univerzálék vizsgálatában is a fonológia jár elől; ez következménye annak, hogy ezen a szinten sikerült leghamarabb és legvilágosabban megoldani az invariánsok leírását.

Különbséget szokás tenni korlátlan és implikációs univerzálék között. Korlátlanul egyetemes például a fonológiai megkülönböztető jegyek bináris rendszere. Egyetemes a mondat mint nyelvtani kategória, és az is, hogy minden nyelvben elkülöníthető benne egy újságoló rész (a réma) és a kiinduló (ismert) rész (a téma). Abban már megoszlás van, hogy a réma az ige előtt vagy után áll: az I—T típusú nyelvekben az ige után (Pl. *El citește o carte*), a T—I típusúakban rendszerint az ige előtt (p. *Imre könyvet olvas*). Egyetemes a főnév és az ige megkülönböztetése, az egyes és a többes szám megléte, egyetemesek a mondatrészek is, de az már nagy változatosságot mutat, hogy miképpen történik a mondatbeli viszonyítás, mi jelöli a szó mondatbeli funkcióját.

Az implikációs univerzálék egymást feltételező sajátosságok, noha a legtöbb esetben a feltételezettség egyirányú: ha x sajátosság megvan egy nyelvben, akkor y sajátosságnak is meg kell lennie, de fordított irányban az implikáció nem feltétlenül érvényes. Például ha egy nyelvben magánhangzó-összhang van, az feltételezi az illető nyelv ragozó (agglutináló) jellegét. Fordítva: a ragozó jelleggel nem jár együtt minden esetben a magánhangzó-összhang (pl. a bantu nyelv ragozó, de nincs benne magánhangzó-összhang). Nem univerzális a réshangok és a zár-réshangok megléte, de ha egy nyelvben vannak zár-réshangok, akkor réshangoknak is lenniük kell. Vannak továbbá nyelvek, amelyekben nem fordul elő magánhangzóval kezdődő vagy mássalhangzóval végződő szótag, de olyan nincs, amelyben ne volna mássalhangzóval kezdődő vagy magánhangzóval végződő szótag.

De semmiképpen nem szeretnők meghamisítani a tudománytörténeti tényeket: a nyelvi univerzálék kutatása jellegzetesen XX. századi törekvés, a nyelveknek az az osztályozási módja pedig, amely legfontosabb szerkezeti sajátosságaikon alapszik, nagyjából egyidős a nyelvek eredet szerinti osztályozásával, a nyelvhasználattal. Csakhogy ma a tipológiai kutatás és az univerzálék vizsgálata nem az osztályozást tekinti fő

céljának, hanem a nyelvek tipológiai jellemzését, valamint az emberi nyelv legáltalánosabb törvényszerűségeinek megállapítását, az emberiség nyelvalkotó képességének felmérését (vö. Radics i.m.).

Maga az osztályozás nem sokat lépett előre ahhoz viszonyítva, ahogy a Schlegel-fivérekét követően a múlt század első felében Wilhelm von Humboldt kidolgozta. Századunkban Edwar Sapir vezetett be néhány új szempontot, J. H. Greenberg pedig statisztikailag pontosította a tipológiai jellemzés módszerét.

A tipológiai osztályozásnak elvben bármelyik sajátosság alapjául szolgálhatna, kivéve azokat, amelyek egyetemes érvényűek, vagy amelyek szélsőségesen egyediek. Mégis már a kezdeti időszakban a nyelv formális-szerkezeti vonásai kerültek előtérbe, elsősorban az, hogy melyik nyelv milyen módon, milyen alaki eszközökkel oldja meg a mondatbeli viszonyítást, hogyan módosítja a szavak grammatikai jelentését. Mindez mint a nyelvi rendszer központi kérdése meghatározó jellegű egy nyelv egész szerkezetére nézve. Ilyen alapon három típus különül el: az izoláló, az agglutináló és a flektáló.

Az izoláló nyelvre elvileg az jellemző, hogy benne a nyelvtani viszonyításnak nincsenek alaki eszközei, ezért a szó és a morféma kategóriája egybeesik. A mondatra szerveződő szavak nem változtatják meg alakjukat, toldalékot sem kapnak, nincsenek sem prefixumok, sem szuffixumok, sem prepozíciók, sem névutók. A változatlan hangalakú szavak virtuálisan többféle szintaktikai funkciót betölthetnek, ez azt is jelenti, hogy a szavak virtuális szófaji értéke is jóval tágabb, mint más típusú nyelvekben. Pl. a kínai *ta* szó lehet melléknév, főnév, határozó, jelentheti azt, hogy 'nagy', azt is: 'nagyság', 'nagyon' stb. Mindez nem jelentheti azt, hogy az akutális megnyilatkozásban se jelölné semmi a mondatbeli szerepet és viszonyokat. Itt a szórend válik meghatározóvá: rendszerint az ige előtt álló szó tölti be az alany szerepét, az ige után áll a tárgyét. Ezen kívül vannak olyan szavak, amelyek szokásos fogalmi jelentésükön kívül grammatikai segédszóként is állhatnak, ahhoz hasonlóan, ahogy a *fog* ige tölt be ilyen kettős szerepet a magyarban. Pl. a kínaiiban a *li* fogalmi jelentése 'valaminek a belseje', nyelvtani jelentésében belső helyviszonyt fejez ki: *csia* 'család' + *li* '-ban, -ben' = 'otthon'. Mivel a szavak jórészt egytagúak és a kínaiiban a fonémák száma sem túl

nagy, a fonémakombinációk is rendkívül korlátozottak, ezért válik fontossá az elkerülhetetlen homonímák megkülönböztetése. Ebben a zenei hangsúlynak, hanglejtésnek van alapvető szerepe: szegmentális elemek hiányában a szupraszegmentális elemek töltenek be jelmegkülönböztető szerepet. Pl. a *ma* szócska a hangmagasságtól és a hanglejtéstől függően jelenthet anyát, lovat, lent vagy pedig a kérdőszó szerepét tölti be. Szintén az alapszavak kis száma teszi szükségessé a gyakori szókapcsolást: bonyolultabb fogalmakat szókapcsolatokkal fejeznek ki. Ezek között nagyon gyakoriak a képszerű elemek, az összetett metaforák, amelyek rendkívül képszerűvé, költőivé teszik a kínai nyelvet. A 'szülő' jelentésű szókapcsolat az 'apa' és az 'anya' szavak kapcsolatából áll, a 'száj + madár' szókapcsolat jelentése 'ének', a 'kis + szív' jelentése 'vigyázni', a 'fém + fiú' jelentése 'harang' stb. A kínain kívül az izolálás jellemző többek között a sziámi, a burmai, a mai tibeti, a kambodzsai nyelvekre.

Az agglutináló (ragozó) nyelveket az izolálók ellenpólusának lehet tekinteni, bennük ugyanis szinte minden nyelvtani funkció jelölésére külön morféma szolgál, és ezek a mellékszóelemek bonyolult szerkezetet alkotnak a szóban. Ezzel a szó a mondat felé tolódik el, és abban is hasonlít a mondathoz, hogy a szóelemek önállósága megmarad, határaikat a fonetikai kapcsolódás sem mossa el teljesen. Nem ismeretlenek ugyan a morfémaaváltozatok sem, amelyek a hangtani környezettől függően váltják egymást. Ez jellemző az uráli, az altaji, a dravida nyelvekre, a japán nyelvre, a bantura stb.

A grammatikai jelentés és a jelölésére szolgáló formakészleti elem között rendszerint egyértelmű megfelelés van: például a többes számot vagy a tárgyat mindig ugyanaz az affixum jelöli, és annak nincs is más funkciója a nyelvben. Ahogy a magyarban a *-k* toldalék, úgy a törökben a *-lar* jelöli a többes számot: *pazar-lar* 'piacok', a *-dan* toldalék ugyanolyan (ablativusi) szerepű, mint a magyar *-tól, -től*: *pazar-lar-dan* 'piacok-tól'.

A toldalékoknak ez az önállóságukból fakadó logikus egyértelműsége és korlátlan érvényessége részint feleslegessé teszi a szavak ragozási csoportokba való szerveződését, részint gazdag toldalékrendszert igényel és olyan szabályrendszert, amely megengedi a szóelemek bonyolultabb szerveződését.

A viszonyjelölés harmadik típusa, a flektálás jellemző az indoeurópai és a sémi-hámi nyelvekre. Lényege a szó hangalakjának megváltoztatása. Ha a szóvég változik ragozás közben, mint az indoeurópai nyelvek többségében, akkor az eljárás a ragozó nyelvek toldalékolásához hasonlónak tűnik. Két lényeges különbség mégis van ilyen esetben is: 1. a toldalék sokkal szorosabban egybeépül a szótővel (fuzionál vele, ezért a morfémahatárok nem olyan határozottak), 2. a toldalék funkciója nem annyira specializált, egyszerre több grammatikai funkciót is betölt, de nem is érvényes korlátlanul, csak egy-egy ragozási osztályon belül. A tő és a toldalék fúziójára említhetjük a román *masă* : *mese* 'asztalok' vagy *frate* : *frați* 'fiútestvérek' többes számot, és ez azt is példázza, hogy a többes számnak nem ugyanaz a végződése minden esetben. Mint ahogy a latinban is funkcionálisan egyenértékűek az *equus* : *equi* 'lovak', *donum* : *dona* 'ajándékok', *mensa* : *mensae* 'asztalok' *hostis* : *hostes* 'ellenségek' többes számú alakok. Vagy az orosz *vremjón* 'időknek' szóalakban egyetlen toldalék fejezi ki a többes számot és a birtokos esetet.

Az igazi flektálás a sémi-hámi nyelvekre jellemző belső flektálás, amelyet mássalhangzó-írásukkal kapcsolatban is említettünk. Tehát ebben az esetben a szó jelentését egy mássalhangzó-váz hordozza, a ragozott alakok ezt hajlítják magánhangzók váltogatásával. Az arab *rāgil* 'ember' többes száma *riḡal* stb. Kisebb mértékben megvannak ennek a nyomai az indoeurópai nyelvekben is, például ilyen angol szóalakokban: *goose* 'liba' — *geese* 'libák', *foot* 'láb' — *feet* 'lábak', *sing* 'énekelni' — *song* 'dal' — *sung* 'énekelve' vagy a németben: *du bindest* 'te kötsz', *du bandest* 'te kötöttél', *Bund* 'kötés, szövetség' stb.

A nyelvek analitikus, szintetikus vagy poliszintetikus jellege azon mérhető le, hogy a viszonyjelölés önálló nyelvi elemekkel (szerkezetekkel) történik-e vagy egyetlen szóalakba tömörülő morféimakkal. Például a *házban* szintetikus a *ház mögött* névutós formához vagy a román *în casă* prepozíciós szerkezethez képest. A magyarban analitikus még a *fog* segédigével alkotott jövő idejű forma. Egyébként maga a nyelv, más ragozó nyelvekhez hasonlóan, inkább szintetikus jellegű. Az indoeurópai nyelvek prepozíciós szerkezetei, összetett igeidői, birtokos névmással alkotott szerkezetei stb. analitikus jellegűek.

A poliszintetikus szóalakok nagy számú morfémát sűrítenek, akár a tárgyat és a határozót is magukba foglalják, megköze-
 lítve ezzel a mondat kategóriáját. Sapir a poliszintetikus nyel-
 veket tartja igazán agglutinálónak is, és a nutka indiánok nyelv-
 véből idéz egy tanulságos példát: „E nyelvben az *inikw-ihl*
 'tűz a házban' szó korántsem olyan szilárd struktúrájú szókép-
 ződmény, mint ahogyan azt a fordítása alapján gondolnánk. Az
inikw-ihl 'tűz' töelem egyaránt lehet ige is és névszó is; hol 'tűz',
 hol pedig 'égni' jelentésben fordítható az adott mondat szöveg-
 összefüggésének az alapján. Így az *inikw-ihl* jelentése egyaránt
 lehet 'tűz a házban' és 'égni a házban'. Ahhoz, hogy ez az alak
 egyértelműen névszó, illetőleg ige legyen, még további speciá-
 lis toldalékok szükségesek. Így például az *inikw-ihl-i* alak vé-
 géhez illesztett partikula egyértelműen névszósítja a szót, en-
 nek megfelelően ilyenféle jelentése lesz: 'égés a házban; tűz a
 házban'. Ha egy másik (jelentő módot jelölő) elemet toldunk
 a szó végéhez, akkor például egy ilyen igei formát kapunk:
inikw-ihl-ma. A *-ma* igei szuffixum, s így ennek az alaknak
 a jelentése ez lesz: '(valami) ég a házban'. Az *inikw-ihl-* elem
 és az *-i*, illetve *-ma* toldalékok összeforrása igen gyenge... Az
 általános... alakot az igésítést és a névszósítást megelőzően
 további toldalékokkal láthatjuk el, s még mindig megtartja
 általános jellegét. Így például többes számba tehetjük: *inikw-*
ihl-'minih. Ennek jelentése vagy 'tüzek a házban', vagy pedig
 'égni (többes szám!) a házban'. Ehhez hozzátoldhatunk egy ki-
 csinyítő jelentésű elemet: *inikw-ihl-'minih-is*. Ez vagy azt fog-
 ja aztán jelenteni, hogy 'kis tüzek a házban' vagy pedig azt,
 hogy 'kissé égni (többes szám!) a házban'. Mi történik, ha eh-
 hez hozzátesszük a múlt idő *-it* jelét? Egy ilyen alakot kapunk:
inikw-ihl-'minih-'is-it. Vajon ez már igealak? Nem bizony.
 Ugyanis névszósítható: *inikwihl'minih'isit-'i* 'a korábbi kis tü-
 zek a házban; a kis tüzek, amelyek égtek valamikor a házban'.
 Csak akkor válik igévé a szó, ha olyan toldalék járul hozzá,
 amely minden egyéb lehetőséget kizár. Így például a jelentő-
 mód *-a* jele révén: *inikwihl-'minih'isit-a* 'néhány kis tűz égett
 a házban'." (Sapir 1929/1971. 66—7).

Noha már jeleztük, hogy napjainkban a tipológiai megköze-
 lítésnek nem az osztályozás, hanem a jellemzés az elsődleges
 célja, azt is hozzá kell tennünk, hogy tipológiai alapon a nyel-
 vek egyértelmű osztályozása nem is lehetséges. Azért nem,
 mert tipológiailag egyetlen nyelv sem homogén, mindegyik-

ben különböző típusú, jellegű szerkezetek keverednek. A magyart például jogosan tekintjük agglutinálónak és szintetikusnak, de a *hó* — *havas*-hoz hasonló morfémaváltozatok a belső flektáláshoz hasonlítanak, az igei személyragok pedig a szóvégi flektálás toldalékaihoz, hiszen egyszerre jelölik a személyt és a számot, esetleg a tárgyat is, a névutós névszó analitikus szerkezet stb. Az angolban van szóbelseji és szóvégi flektálás, egyébként feltűnően sok izoláló sajátosságot mutat.

Az osztályozás azért sem lehet egyértelmű, mert egy nyelv tipológiai sajátosságai megváltozhatnak. Nem úgy, ahogy a múlt században vélték, hogy egyirányú fejlődés volna az izolálástól a flektálásig, és hogy egy nyelv tipológiai jellemzői fejlettségi szintjét is meghatároznák. (Müller szerint az izoláló típus a legkevésbé fejlett vadásznépekre jellemző, az agglutinálás a nomád pásztorokra, a flektálás pedig a fejlett földművelőkre.) A változás bármelyik irányba végbemehet. Az angolt szokás példaként említeni arra, hogy egyszerűsödő grammatikai rendszere a flektálástól az izolálás felé halad, olyan nyelvtípus felé, amelyet a legprimitívebbnek tekintettek a nyelvtipológia múlt századi klasszikusai. A magyar nyelv az agglutinálás tekintetében nem mutat feltűnő változást, szintetikus jellege viszont jelentős mértékben oldódott, mai nyelvünkben gyakoribbak az analitikus szerkezetek.

Alkotó, teremtő nyelv

A köznapi nyelvhasználatban már-már gyanús divatszóvá válik korunk egyik kulcsszava, a kreativitás. Úgy tűnhetik, mi is csupán ennek az „intellektuális korszellem“-nek engedelmesskedünk, amikor szóba hozzuk a nyelv kreatív jellegét. Am ez két okból is elkerülhetetlen: az egyik, hogy a „teremtő“ jelleg valóban az emberi nyelv egyik legfontosabb megkülönböztető jegye, amely minden más természetes vagy mesterséges jelrendszer fölé emeli, a másik pedig az, hogy legalább Descartes korától Wilhelm von Humboldton, Hermann Paulon, Bergsonon, Saussure-ön át Chomskyig a nyelvelmélet fő vonulata éppen a kreativitásban látja a nyelv lényegét. S ha igaz, hogy „a szellemet a beszéd metaforikus energiája hozza létre“ (Wald 1973. 122), akkor egyáltalán nem kizárt, hogy az ember intellektuális kreativitásának éppen a nyelvi kreativitás az alapja. Ez azért lényeges, mert ebben az értelmezésben ez nem valami kivételes képesség, hanem az ember antropológiai sajátossága, ugyanis maga a nyelvtani szabályrendszer biztosítja a kreativitást (vö. Pléh 1980. 23). Ilyen értelemben vált az egész nyelvtudomány központi kérdésévé, hiszen a nyelvleírás legmodernebb irányzata, a generatív grammatika a beszélőnek éppen azt a kreatív képességét kívánja modellálni, hogy véges számú és esetleges tapasztalat alapján elvont szabályokkal végtelen számú új mondatot képes létrehozni és megérteni. A magyar nyelvtudományban Károly Sándor foglalkozott legbehatóbban az egymással szorosan összefüggő szinonimitás és produktivitas kérdésével, jól összegezve mind a hagyományos, mind a generatív megközelítés eredményeit (vö. Károly 1978—1979).

Adott tehát a nyelv véges morfémaállománya és az ember végtelen teherbírásának egyáltalán nem tekinthető memóriája egyfelől, másfelől pedig a beszédhelyzetek és az üzenetté váló információk nagy változatossága és végtelen száma. A kettőt csak olyan mechanizmus képes összhangba hozni egymással, amely véges számú elemből végtelen, egymástól különböző közlésegységet: mondatot, szöveget tud létrehozni. Ez a mechanizmus a nyelv véges számú szabályrendszere. Pontosabban maga a nyelvtani szabály az egésznek a nyitja, amely lehe-

tövé teszi új nyelvi szerkezetek létrehozását, illetve megértését.

Ilyen egyszerű volna az egész? A beszélő csupán engedelmeskedik egyik vagy másik grammatikai szabálynak, és nyelvhasználata attól már kreatívvá válik? Igen, ez önmagában már alkotás, hiszen a nyelvtan keretei között is végtelen számú, egymástól eltérő szerkezetet lehet létrehozni, olyat is, amelyet senki más előttünk nem használt, és talán nem is fog használni. Mégsem egyszerűsíthető le éppen ennyire a kérdés, mivel abban, amit egyetlen idegen szóval kreativitásnak nevezünk, benne van az alkotás is meg a teremtés is, valami újnak a létrehozása megszokott módon, meglévő elemekből és valami egészen újnak a teremtése szokatlan módon. Chomsky szabály-kormányozta kreativitásról és szabály-változtató kreativitásról beszél (1964/1972. 319). Az első volna a nyelv alkotó jellege, a produktivitása (vö. Károly i.m.), a másik a teremtő jellege, a szűkebb értelemben vett kreativitása. Ebben az értelemezésben a produktivitás az, ami a nyelv sajátja, és amely a nyelv minden használóját az alkotás képességével ruházza föl, a kreativitás pedig a nyelv szabályain is túlmutató teremtés, amely kivételes nyelvi energiát feltételez.

A nyelvi rendszer memoriális síkja kész mondatokat nem tartalmaz, csak viszonycsoportokba szerveződő morfémákat, szavakat, állandó szókapcsolatokat és közhelyszerű kliséket, ezért a nyelvhasználat nem lehet pusztá reprodukálás, hanem csak olyan kombinációs folyamat, amely mindig újraalkotja és mindig másképpen, egyéni módon és a helyzetnek megfelelően alkotja újra a mondat, a szöveg lineáris rendjét. Ez a szelekciót követő kombinálás, a kombinációs lehetőségek kihasználása a nyelvi produktivitás egyik alapja. A szelekció mögött ott áll a szinonimitás, az asszociatív viszonycsoportok egyik jellemzője, amely még azonos helyzetek és azonos tartalmak kifejezésére is változatos lehetőséget biztosít.

A kombinációs lehetőségek már önmagukban is kimeríthetetlené teszik a nyelvet. Ismeretesek Ch. R. Peters számításai, amelyek a természetes nyelvekénél jóval szerényebb szókincs és mondathossz feltételezésével is meggyőzően igazolják, hogy még több millió beszélőnek is nehéz volna végére járnia a nyelv lehetőségeinek. Ezerszavas szókészlettel és tízszavas mondattejedelemmel számolva 10^{29} egymástól eltérő közlemény

produkálható. És ha valaki percenként tíz ilyen új „mondatot“ alkot napi 12 órán keresztül, akkor hozzávetőleg $3 \cdot 10^{21}$ év alatt meríthetné ki az összes lehetőséget. Sőt ennek a szókinsznek egy tizedrészével és ötszavas „mondatokkal“ számolva is még mindig 10^8 a kombinációs lehetőségek száma, és ez az előbbihez hasonló feltételek mellett még mindig egy beszélő 25 évét venné igénybe (vö. Peters 1972/1974. 237).

De ne hatódjunk meg a számoktól, azért sem, mert a szórend bizonyos mértékben minden nyelvben korlátozza a lehetséges kombinációk számát. A kötött szórendű nyelvekben, amilyen például az angol, jobban, a „szabad“ szórendűekben, amilyen a magyar vagy a román, kevésbé. Ha az alanyt (A), az igei állítmányt (I) és a tárgyat (T) vesszük figyelembe, a magyarban e három mondatrésznek mind a hat variációja lehetséges, az alapszórend mégis ez: A—T—I (*A fiú vizet merít*), tárgyragozású igével: A—I—T (*A fiú meríti a vizet*). A magyarban ez utóbbit másodlagos fejleménynek tartják (vö. Telegdi 1977. 218), a románban éppen ez az alaptípus: *Băiatul cumpără un bilet* 'A fiú vásárol egy jegyet'. A szórend szabad volta egyébként korántsem jelent teljes szabadságot, hanem a kötött szórendnél jóval bonyolultabb szabályrendszert. A mondatrészek helyét elsősorban a mondanivaló értelme, a beszélő szándéka szabja meg: értelmileg nyomatékos vagy érzelmileg színezett közlésben a nyomatékos rész kerül a mondat élére vagy az állítmány elé. De még ilyen okból sem bontható meg jelző és jelzett szó sorrendje. Némely szavak szórendi kötöttsége szófaji jellegükből fakad. A magyarban kötött a névelő, a névutó, a tagadó- és tiltószó helye. De még tovább lehetne részletezni a szabad szórend kötöttségeit.

Ez mégsem szűkíti le lényegesen a kombinációs lehetőségeket. Sőt van a mondatalkotásnak egy eddig nem említett tulajdonsága, amely akár egyetlen mondat határait is szinte a végtelenbe tágítja. Ez a tulajdonság a rekurzív jelleg, és arra vonatkozik, hogy a mondatban szerkezettagként mondat is megjelenhetik, szinte minden korlátozás nélkül. Pl. *Az ember, aki tegnap nálunk járt, a házáról beszélt, amelyet nemrég épített* — a kiemelt mondatok ilyen rekurzív módon beékelte jelzői funkciójú szerkezettagok.

A kombináció megteremti a lehetőségét annak, hogy létre-

hozzuk a beszédhelyzetnek megfelelő közlésegyégeket. De a produktivitás azt is feltételezi, hogy a nyelvi jeleket is aktualizáljuk, adaptáljuk, a virtuális deszignátum helyett az aktuális denotátumra vonatkoztassuk. A világ nem deszignátumokból, nem fogalmakból áll, hanem valóságos dolgokból, jelenségek-ből. Egyetlen *autó* jel van, de annak átvihetőnek kell lennie egyik ilyen tárgyról a másikra, akárhányra, annyivá kell osztódnia, ahány tárgyat jelöl más-más szituációban, más-más beszélő ajkán. Károly Sándor hívta fel a figyelmet rá (i.m.), hogy már Bergson, a századforduló nagyhatású filozófusa, és az ő nyomán Roudet a nyelv produktív képességének szerves elemeként tárgyalja a nyelvi jel jelentésének mozgékonyágát és elmozdíthatóságát. Roudet szerint éppen ez különbözteti meg az emberi nyelv „értelmes“ jelét az „ösztönös“ jeltől. A nyelvi jelnek tehát alapvető tulajdonsága, hogy mozgékony, hogy kiterjeszthető: a szót és általános jelentését alkalmazzuk a konkrét dolgokra, tulajdonságokra, cselekvésekre stb. Akadálytalanul juthatunk el vele az általánostól akárhány egyediig, az egyeditől pedig az általánosig. „A szellem bölcsője az a lehetőség, hogy az ember ugyanazzal a szóval különböző, ám egymáshoz hasonló dolgokat nevezhet meg: a szó jelentését egyeditől különös, különöstől általánosig, általánostól egyetemesig emelheti“ (Wald i.m. 122). Ezzel, hogy a nyelv jelei mozgékonyak, adaptálhatók, megnevezhetővé válik a tárgyi és a szellemi világ minden ismert dolga, jelensége, a véges számú jel produktív erejénél fogva kiterjed mindenre, ami ismert, és kiterjeszhető mindenre, amit ezután ismerünk meg.

A szabály-irányította produktivitás azt jelenti, hogy maga a grammatikai szabály egyben produktív szabály is (vö. Károly i.m.). Ehhez azonban feltétlenül magában kell foglalnia a nyelvi egységeknek egy nyitott sorát, amelyben most vagy ezután keletkező új egységek is helyet kaphatnak. Például a gyakorító *-gál*, *-gél* vagy az *-ék* főnévképzőt új származékok létrehozására már nemigen alkalmazzuk, ezért a velük alkotott szavak zárt sort alkotnak:

húz-gál
kapar-gál
nevet-gél
 stb.

terít-ék
pótl-ék
hasad-ék
 stb.

Vannak ritka, de még mindig termékeny képzők, amelyek kevés új szót hoztak ugyan létre, de nyelvi működésük még nem zárult le. Ilyen például a *-zat*, *-zet* főnévképző:

padló-zat
kő-zet
személy-zet
. . . . .

Itt a származékok eleget tesznek a nyitott sor kritériumának.

Valamely nyelvi egység tehát akkor tekinthető produktív-nak, ha ma is szerepe van új egységek létrehozásában, ha tehát eleget tesz a nyitott sor és az időpont kritériumának. Mégsem kielégítő egy nyelvi egység általános produktív vagy improduktív minősítése, a produktivitási szabálynak ugyanis utalnia kell az előfordulás feltételeire is. Például a *-ság*, *-ség* képző általában kétségtelenül produktív, ígéhez járulva viszont ritka és improduktív. Az ilyen származékok, mint:

fárad-ság
siet-ség
tanul-ság
stb.

zárt listába szedhetők, a sor új alakokkal nem gyarapítható. Ugyanez a képző névszói alapszó mellett viszont gyakori és termékeny. Az egyik legproduktívabb alkalmazása az, hogy melléknévi alapszóból elvont tulajdonságot jelölő főnevet alkot, gyakorlatilag minden korlátozás nélkül: *igaz-ság*, *jó-ság*, *szép-ség* stb. Korlátozottabb a produktivitása főnévi vagy határozói alapszó mellett: *számár-ság*, *távol-ság* stb.

A ragok használati szabálya már szorosabban kapcsolódik a szavak mondatbeli kombinációs lehetőségeihez. Hogy mit jelent ez egyetlen rag egyetlen szerkezeti típusában, és hogyan válik gyakorlatilag végtelenné egy adott szerkezeti modell aktualizálása, az szinte bármelyik raggal könnyen illusztrálható. A *-ban* rag például kétségtelenül produktív a mai nyelvben. Egyik — nem is tipikus — produktivitási szabálya ezzel a modellel általánosítható:

$N_{(+\acute{e}l\delta)} + \text{k\acute{e}t\acute{e}l\acute{k}e\acute{d}i\acute{k}} + N_{(\pm\acute{e}l\delta)} + \text{BAN}$

azaz: valaki kételkedik valamiben vagy valakiben. A szerkezet alanyaként bármely olyan főnév szerepelhet, amely eleget tesz a 'valaki' jelentésnek, tehát bármely olyan köznévi vagy tulajdonnévi, amely személyt jelöl, sőt a világ bármely személyneve. A 'valakiben' vagy 'valamiben' határozók listája még ennél is gazdagabb, bár lehetnek szemantikai korlátai annak, hogy reálisan mi mindenben kételkedhetünk (a személynevek listája itt is korlátlan, de a személy- és köznevek nagy részén kívül számításba jöhetnek az igék főnévi származékai: *tanítás, írás* stb., a melléknevek *-ság, -ség* képzős származékai: *határosság, nagyság* stb.). Minden eltérő alany vagy más-más határozó kombinációja külön szerkezetet, külön mondatot eredményez. Ha ehhez még hozzáadjuk a tagadó formákat, a kérdő formákat, a rekurzív jellegű bővítéseket (*kételkedik abban, hogy...*), el kell ismernünk, hogy ez az egyetlen szerkezet is kombinációs lehetőségeiben gyakorlatilag határtalan.

A jelentésváltozásokról szólva említettük a metaforikus és a metonimikus változások jellemző, produktív típusait. Ez azt jelenti, hogy a poliszémiának is vannak produktivitási szabályai. Károly Sándor ezt így határozza meg: „A poliszémia szabályos akkor, ha bármely jelhez kötött x jelentés maga után vonja az y jelentést“ (i.m.). Tehát például ha a szó 1. jelentése 'valamely testrész', további metaforikus jelentései között nagy valószínűséggel szerepel a 'térszíni forma' vagy 'valamely tárgy része': *oldal* — hegy *oldala* — ház *oldala* stb.

A szabályokat változtató kreativitás fokozatosan korlátozhatja a szabály irányította produktivitást, a teremtés más irányba terelheti az alkotás menetét. A produktivitási szabályok maguk is lehetnek erősek, kevésbé erősek és gyengék, attól függően, hogy mennyi a kivételek száma. A produktivitási szabály gyengülése, a kivételek szaporodása a nyelvi változás jele, ezért történeti szempontból mindig valamely változási tendencia előjeleinek vagy utóhatásainak kell őket tekinteni.

Az igazi kreativitás, amely egészen újat hoz létre, anélkül hogy meglévő elemekből építkeznék, igen ritka a nyelvben. De ez sem csak kivételezettek előjoga. Legfeljebb azzal kell számolni, hogy nagyobb visszhangja van egy nyelvi újításnak, ha olyan beszélőtől ered, akinek nyelvi kérdésekben nagyobb a tekintélye, szava messzibbre hat, és könnyebben megfog. Az újítás egyébként nemigen éli túl a beszéd pillanatnyi helyzetét.

Lehangoló volna végül is a nyelvhasználatnak ez a paradoxálisan jórészt szabályokhoz kötött, sőt szabályokból eredő szabadsága? Itt is inkább csak idézőjelesen kellene „szabadságról“ beszélni? Mert az valóban determinált, hogy milyen nyelvet beszélünk: ez a nyelv létében megelőzte a beszélőt, és túl is éli többnyire. A nyelv egy már kész, értelmezett világot nyújt annak, aki beszél. Ez a determináltság olyan erős, hogy — mint Henri Wald írja — a látszat már szinte az, hogy nem mi beszélünk egy bizonyos nyelvet, hanem a nyelv szólal meg mibennünk, általunk. Kötnek bennünket, mint láttuk, az egyetemes emberi nyelv logikai formái, aztán az adott nyelv konkrét szabályai is. De ez az adott és meghatározott keret a maga káprázatos gazdagságával, szerteágazó szinonimáival, kimeríthetetlen kombinációs lehetőségeivel, mozgékony, a világ minden dolgára ráakaszkozó jeleivel, nyitott sorozataival, hajlékony szerkezeteivel tág teret nyújt a személyesnek, az egyéniség kifejeződésének.

Mást jelent a nyelv kreativitása és a nyelv kreatív használata. Ez utóbbi semmiképpen nem jelentheti azt, hogy túllépünk a nyelv szabályain. Nem a nyelvtanon kell túllépni, hanem a banálison, nem a nyelven, hanem a közhelyen, a kliséen (vö. Wald i.m. 127). Mint minden intellektuális tevékenységre, a nyelvre is érvényes, hogy az egyéniségnek, ha önmagát keresi, ha önmagát akarja kifejezni, nem a fényesre sepert és koptatott, kényelmes utakon kell haladnia, hanem az úttalan tájakat is be kell járnia, a lehetőségek határait is fel kell térképeznie. A nyelv ennek nem akadálya, hanem ösztönzője.

Könyvünkben mégis inkább a másik oldalt szerettük volna megvilágítani. Azt, hogy a kreatív nyelv, a teremtő nyelv jelentősége messze túlmutat a beszélő egyén szubjektivitásán, a beszédaktus elröppenő pillanatnyiságán. „Kezdetben vala az ige...“, mert lennie kellett igének, szónak, nyelvnek, amely megteremtette az emberi szellemet, az emberi kultúrát, amely megteremtőjévé és megtartójává válhatott emberi közösségeknek.

Irodalom

- Agh Attila
1981 *Betemetett nyomok, emlékek rönkje*. Budapest.
- Andronescu, Ș.
1966 *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*. București.
- Antal László
1981 *Nyelvek nyomában*. Budapest.
- Antal et al.
1970 Antal László — Csongor Barnabás — Fodor István, *A világ nyelvei*. Budapest.
- Atohiro, Sibatani
1982 „Japán agy”: TETT 1982/3. 29—30.
- Bakos Ferenc
1976 *A magyar romanisztika etimológiai problémái*. NytudÉrt. 89. sz. 51—6.
- Balázs János
1966 *Szintagmatizálódás és lexikalizálódás (A lexikológia és a lexicográfia elméleti kérdéseire): Szótártani tanulmányok*. Szerk. Országh László. Budapest. 79—98.
1985 *A szöveg*. Budapest.
- Balázs L. — Goga, N.
1983 *Linguistică generală și comparată*. Cluj-Napoca.
- Benkő Loránd
1967 *A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai: A magyar nyelv története*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest.
- B. Gergely Piroska
1983 *Az idő és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata: Nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. B. Gergely Piroska. Bukarest. 22—68.
- Bierwisch, M.
1970 *Semantics: New horizons in linguistics*. Ed. by J. Lyons. Harmondsworth: Penguin.
- Birket-Smith, Kaj
1965/1969 *A kultúra ösvényei. Általános etnológia*. Budapest.
- Bíró Zoltán
1984 *Beszéd és környezet*. Bukarest.
- Bloomfield, L.
1933 *Language*. New York.
- Bühler, K.
1934 *Sprachtheorie*. Stuttgart.
- Carnap, R.
1972 *Ellenőrizhetőség és jelentés: A bécsi kör filozófiája*. Szerk. Altrichter F. Budapest.
- Chomsky, N.
1957 *Syntactic structures*. Hága.
1964/1972 *A nyelvelmélet célja: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest. 309—23.

- 1965 *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.
 1966 *Cartesian linguistics*. New York.
 1967/1974 *Ujabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. Budapest. 85—96.
- Clark, G.
 1969/1975 *A világ őstörténete*. Budapest.
- Coteanu, I. — Wald, L. (Red.)
 1981 *Semantică și semiotică*, București.
- Count, E. W.
 1964/1974 *Fázia: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. Budapest. 163—72.
- Csányi Vilmos
 1986 *Az evolúció általános elmélete*. Bukarest.
- Deme László
 1976 *A beszéd és a nyelv*. Budapest.
- Dijk, T. A. Van
 1977 *Text and context. Explorations in the semantics and pragmatics of language and literature*. New York.
- Eco, Umberto
 1972/1983 *A színlelő ember: Játékperiszkóp. Kultúrafordítási kísérletek*. Bukarest.
 1984 *Semiotics and the philosophy of language*. The Macmillan Press.
- Egyed András
 1984 *A jelentéstörténet és a fogalmi szerveződés pszicholingvisztikája: Nyelvi képességek — fogalomkinccs — megértés*.
- Egyed et al.
 1982 Egyed Péter — Mandics György — Neumann Mária — Salló Ervin, *Modell és valóság. Tanulmányok a társadalmi és természeti jelenségek modellezése köréből*. Temesvár.
- Einstein, A.
 1964/1985 *Önéletrajz: Mit tettem mint fizikus?* Bukarest.
- Elkin, A. P.
 1974/1986 *Ausztrália őslakói*. Budapest.
- Fabricius-Kovács Ferenc
 1968 *A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján*. NytudÉrt. 61. sz.
- Fillmore, C.
 1968 *The case for case: Universals in linguistic theory*. Ed. by E. Bach and R. T. Harms. New York: Holt.
- Fodor István
 1968 *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest.
- Fodor Katalin
 1983 *Tudat és jelentés. Történeti áttekintés*. Bukarest.
- Fónagy Iván
 1981 *A „beszédaktus“ fejlődéstani szemszögből tekintve*. *Literatúra* 1981/1—2. 37—43.
- Gardner, P.
 1966 *Symmetric respect and memorate knowledge: the structure*

- and ecology of individualistic culture. *Southwestern Journal of Anthropology* 22. 389—415.
- Garvin, P. — Mathiot, M.
1960 *The urbanization of the Guarani language. A problem in language and culture: Man in culture*. Philadelphia. 783—90.
- Geschwind, N.
1964/1974 *Az agy fejlődése és a nyelv kialakulása: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. Budapest. 173—90.
- Gleason, H. A.
1967/1969 *Introduction à la linguistique*. Paris.
- Graur, Al.
1960 *Studii de lingvistică generală*. București.
- Graur, Al. (Red.)
1972 *Introducere în lingvistică*. București.
- Graur, Al. — Wald, L.
1977 *Scurtă istorie a lingvisticii*. București.
- Greenberg, H. A.
1957 *Essays in linguistics*. Chicago.
1957/1974 *A nyelv és az evolúció elmélete: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. 69—84.
1963 *Universals of language*. Cambridge.
- Gumperz, J. G.
1962/1975 *A nyelvi közösségek típusai: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 151—70.
- Gurevics, A. J.
1974 *A középkori ember világgépe*. Budapest.
- Halliday, M.A.K.
1979 *Nyelvi szerkezet és nyelvi funkció: Beszédaktus — kommunikáció — interakció*. Szerk. Pléh Csaba és Terestyéni Tamás. Budapest. 129—57.
- Harris, Z. S.
1951 *Structural linguistics*. Chicago.
- Hebb, D. O.
1972/1978 *A pszichológia alapkérdései*. Budapest.
- Hering, E.
1961/1966 *Az írás rejtélye*. Budapest.
- Herseni, T.
1975 *Sociologia limbii*. București.
- Hjelmslev, L.
1953 *Prolegomena to a theory of language*. Baltimore.
- Hockett, C. F.
1958 *A course in modern linguistics*. New York.
- Hoppál Mihály
1970 *Egy falu kommunikációs rendszere*. Budapest.
- Horányi Özséb
1975 *Jel, jelentés, információ*. Budapest.
1977—1978 *Kommunikáció I—II*. Budapest.
- Horányi Özséb. — Szépe György (Szerk.)
1975 *A jel tudománya*. Budapest.

Humboldt, Wilhelm von

1836/1975 *Az emberi nyelv szerkeztének különbözősége és hatása az emberiség szellemi fejlődésére* (részletek): *Nyelvelméleti tanulmányok*. Szerk. Péntek János és Teiszler Pál. Bukarest. 13—37.

Hymes, D. H.

1962/1975 *A beszélés néprajza: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 91—146.

1972/1973 *A nyelv a társadalomban: A nyelvtudomány ma*. Szerk. Szépe György. Budapest. 483—506.

1972/1979 *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata: Beszédaktus — kommunikáció — interakció*. Szerk. Pléh Csaba és Terestyéni Tamás. Budapest. 213—66.

1978 *A kommunikációs kompetenciáról: Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. Szerk. Horányi Oszéb. Budapest. 334—56.

Iliescu, M. — Wald, L. (Red.)

1981 *Linguistica modernă în texte*. București.

Jordan, I.

1962 *Linguistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*. București.

Ivanov, V.

1984 *Nyelv, mitosz, kultúra*. Budapest.

Jacob, F.

1970/1974 *A tojás és a tyúk. Az élők logikája*. Budapest.

Jakobson, R.

1957/1969 *A nyelvtipológia: Hang — jel — vers*. Budapest. 175—85.

1960 *Concluding statement: Linguistics and poetics. Style in language*. Ed. by Th. A. Sebeok. Cambridge Mass.

J. Soltész Katalin

1979 *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

Karácsony Sándor

1938 *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest.

Károly Sándor

1968 *A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek: Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*, 271—328.

1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.

1978—1979 *A nyelvi produktivitás jelentősége: Néprajz és Nyelvtudomány XXII—XXIII*, 5—22.

1980—1981 *Mondat és megnyilatkozás: Nyelvészeti Dolgozatok 181. sz. Szeged*. 49—63.

Kéki Béla

1971 *Az írás története*. Rajzolta és a képeket válogatta Köpeczi Bócz István. Budapest.

Kelemen et al.

1984 Kelemen János — Kenesei István — Pap Mária — Pléh Csaba — Radics Katalin — Réger Zita — Rohonci Katalin — Szabolcsi Anna, *A nyelv és a nyelvek*. Szerk. Kenesei István. Budapest.

- Kiss Lajos
1976 *Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön.* NytudÉrt
89. sz. 27—50.
- Kniezsa István
1952 *A magyar helyesírás története.* Budapest.
- Komjátszegi Sándor
1986 *Tudat és valóság.* Bukarest.
- Komoróczy Géza
1986 Jegyzetek a *Gilgames*. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád
versek című kötethez. Bukarest.
- Kovalovszky Miklós
1966 *Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban; Szótártani tanul-
mányok.* Szerk. Országh László. Budapest. 123—47.
- Kretzoi Miklós
1982 *Az emberré válás kutatásának mai állása.* Magyar Tudomány
1982/7. 490—500.
- Kuhn, T.
1962 *The structure of scientific revolutions.* Chicago.
- Labov, W.
1968/1973 *A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetek-
ben: A nyelvtudomány ma.* Szerk. Szépe György. Budapest.
507—28.
1971/1979 *A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben: Beszédak-
tus — kommunikáció — interakció.* Szerk. Pléh Csaba és
Terestyéni Tamás. Budapest. 365—98.
- Laziczius Gyula
1942 *Általános nyelvészet.* Budapest.
- Leach, E.
1979/1983 *Erzékeink luxusa: Játékperiszkóp.* Bukarest. 107—28.
- Leakey, R. E. — Lewin, R.
1979/1986 *Fajunk eredete.* Budapest.
- Leech, G. N.
1974 *Semantics.* Harmondsworth.
- Lengyel Zsolt
1981 *A gyermeknyelv.* Budapest.
- Lenneberg, E. H.
1964/1974 *A nyelv — biológiai szempontból: A nyelv keletkezése.*
Szerk. Pap Mária. Budapest. 111—30.
- Lévi-Strauss, Cl.
1955/1979 *Szomorú trópusok.* Budapest.
1980/1983 *Japán és Claude Lévi-Strauss.* Interjú. Folklor — Társa-
dalom — Művészet 14. sz. 43—51.
- Lieberman, Ph. — Crelin, E. S.
1972/1974 *A neander-völgyi ősember beszédéről: A nyelv keletkezése.*
Szerk. Pap Mária. Budapest. 285—312.
- Lizanec et al.
1986 Lizanec, P. M. — Horváth, K. I. — Tokár, G. Sz., *Bevezetés
a nyelvtudományba.* Szerk. P. M. Lizanec. Kijev.
- Lotman, J. M.
1973 *Szöveg — modell — típus.* Budapest.

- Lotz János
1956/1975 *Nyelvészet: szimbólum teszi az embert: Nyelvelméleti tanulmányok*. Szerk. Péntek János és Teiszler Pál. Bukarest. 308—33.
- Luria, S. E.
1973/1976: *Az élet: befejezetlen kísérlet*. Budapest.
- Lurija, A. R.
1975 *Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Mandics György
1981 *A rejtélyes írások könyve*. Bukarest.
- Manoliu Manea, M.
1973 *Structuralismul lingvistic*. București.
- Martin, S. R.
1964/1975 *A beszéd szintjei Japánban és Koreában: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 339—58.
- Martinet, A.
1970 *Elemente de lingvistică generală*. București.
- Márton Gyula
1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest.
- Matoré, G.
1950 *La méthode en lexicologie*. Paris.
- Messinger, J.
1960 *Anang proverb riddles*. Journal of American Folclore 73. 225—35.
- MnyjRKsz
1977 Márton Gyula — Péntek János — Vöö István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest.
- Morris, Ch.
1947 *Foundations of the theory of signs*. International Encyclopedia of Unified Science, Vol. I, No. 2, Chicago.
- Osgood et al.
1957 Osgood, Ch. — Suci, G. — Tannenbaum, P., *The measurement of meaning*. Urbana.
- Pais Dezső
1952/1975 *Ald: átkoz: A magyar ősvallás nyelvi emlékei*. Budapest. 34—41.
- Páter Zoltán
1978 *A matematikai logika alapjai*. Kolozsvár-Napoca.
- Pei, M.
1966 *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest.
- Peters, Ch. R.
1972/1974 *A nyelvi képesség evolúciója. Egy régi probléma új megközelítése: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. Budapest. 231—58
- Planck, M.
1958/1985 *Tudományos önéletrajz: Mit tettem mint fizikus?* Bukarest.
- Pléh Csaba
1980 *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest.

- Pléh Csaba — Terestyéni Tamás
1979 *Előszó a Beszédaktus — kommunikáció — interakció* című kötethez. Budapest.
- Radics Katalin
1972 *A tipológia és a nyelvi univerzálék*. Magyar Nyelvőr XCVI, 351—5.
- Roceric-Alexandrescu, A.
1968 *Fonostatistica limbii române*. București.
- Róna-Tas András
1978 *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Budapest.
- Samrarin, W.
1969 *The language of silence*. Practical Anthropology 12. 115—19.
- Sapir, E.
1929/1971 *Az ember és a nyelv*. Budapest.
- Săteanu, C.
1981 *Semantică lexicală*. Cluj-Napoca.
- Saussure, F. de
1906—1911/1967 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Közzétette Ch. Bally, A. Sechehaye, A. Riedlinger. Budapest.
- Schaff, A.
1960/1967 *Bevezetés a szemantikába*. Budapest.
- Searle, J. R.
1969 *Speech acts*. Cambridge.
1979 *Expression and meaning*. London.
- Sommerfelt, A.
1954/1974 *A nyelv eredete. Elméletek és hipotézisek: A nyelv keletkezése*. Szerk. Pap Mária. Budapest. 17—42.
- Steiner, G.
1972/1983 *Védekező nyelv: Játékperiszkóp*. Bukarest.
- Strawson, P. F.
1971/1979 *Intenció és konvenció a beszédaktusokban: Beszédaktus — kommunikáció — interakció*. Szerk. Pléh Csaba és Terestyéni Tamás. Budapest. 106—28.
- Sumner, W. G.
1976/1978 *Népszokások, Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest.
- Szabó Zoltán
1977 *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár.
- Szende Tamás
1979 *A szó válsága*. Budapest.
1982 *A mai magyar nyelv fonémái: Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest. 233—82.
- Szilágyi N. Sándor
1978 *Világunk, a nyelv*. Bukarest.
1980 *Magyar nyelvtan. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX—X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok számára*. Bukarest.
1982 *Miért nem tudjuk, hogyan keletkezett a beszéd?* TETT 1982/3. 2—8.

- Tárkány Szűcs Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Telegdi Zsigmond
1977 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- Terestyéni Tamás
1981 *Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. Adalékok a kommunikáció pragmatikai aspektusának vizsgálatához*. Budapest.
- Terts István
1976 *A nyelvész szóra bírja a nyelvet*. Budapest.
- TLG
1971 *Tratat de lingvistică generală*. București.
- Vigotskij, L. Sz.
1971 *Gondolkodás és beszéd*. Budapest.
- Voigt Vilmos
1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest.
- Vraciu, A.
1980 *Lingvistică generală și comparată*. București.
- Wald, H.
1968 *Realitate și limbaj*. București.
1970 *Homo significans*. București.
1973 *Limbaj și valoare*. București.
1981 *Puterea vorbirii*. București.
- Wald, L.
1973 *Sisteme de comunicare umană*. București.
- Wald, E. — Slave, E.
1968 *Ce limbă se vorbește pe glob?* București.
- Wartofsky, M. W.
1968/1977 *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Budapest.
- Weinreich, U.
1953 *Languages in contact*. New York.
- Whorf, B. L.
1956 *Language, thought and reality*. Cambridge.
- Wiener, N.
1972 *Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Wittgenstein, L.
1953 *Philosophische Untersuchungen*. Oxford
- Zsilka János
1975 *A nyelvi rendszer fogalma: Király Jenő — Zsilka János, Kommunikációelmélet III. (Homogén médiumok)*. Kézirat. Budapest. 5—77.

Tartalom

Bevezetés	5
A közlési folyamat és a nyelv közlési funkciói	8
A közlési folyamat modellje 8. — Tény- és ismeretközlés 10. — Érzelemkifejezés 11. — Felhívás 12. — Kapcsolatteremtés 12. — Nyelvellenőrzés 13. — Stilisztikai szerep 14.	
A nyelv jelszerűsége	16
A jel fogalma 17. — Jeltípusok 19. — Denotáció és konnotáció 21. — A nyelvi jel 22.	
Nyelvi szintek és egységek	26
Szövegtípus — szöveg 28. — Mondat — megnyilatkozás 31. — Szintagma — szintagmavariáns 33. — Lexéma — szó(alak) 35. — Morféma — allomorf 36. — Fonéma — allofón 38. — Nyelv és beszéd 41.	
A nyelv viszonyrendszere	43
Szintaktikai sík 44. — Paradigmatikus sík 48. — Strukturalista megközelítések 52.	
Jelentés és érték	55
A jelentés fogalma 55. — A tulajdonnevek jelentése 58. — A jelentés szerkezete és rendszere 60. — Viszonyjelentés 65. — Jelentés vagy érték? 67. — Alaki érték 68. — Jelölési érték 69. — Szófaji érték 69. — Helyi érték 71. — Stiláris érték 71.	
Gondolkodás és nyelv	73
Idegéletteni feltételek 73. — A beszédgondolkodás 76. — A belső beszéd 80. — Kéttarcú kategóriák 81. — Nyelvi relativizmus 83.	
Társadalom és nyelv	90
A nyelv társadalmi funkciói 91. — A nyelv mint cselekvés 93. — Beszélési szokások 98. — A nyelvhasználat társadalmi szabályozása 106. — Csoport- és rétegnyelvek, normatív változat 111. — Kétnyelvűség 116. — Kölcsönzés 118. — Kultúra és nyelv 122.	
A nyelv eredete	125
Az evolúciós háttér 128. — Anatómiai módosulások 131. — Eszközhasználat, eszközkészítés 138. — Szociális környezet, szociális viselkedés 140. — Az ontogenezis néhány tanulsága 143.	

Az írás	150
Az írás evolúciója 154. – Nyelvre szabott írások 159.	
– Az írás technikája, anyaga 162. – Írás és adminisztráció 165. – Írás és vallás 168. – Írás és művészet 171.	
A változó nyelv	174
A nyelvi változások okai 181. – Hangváltozások 187. – A nyelvtani rendszer változása 191. – A jelentésváltozások néhány tendenciája 193. – A szókészlet változása 201. – A nyelvi változások következményei 204.	
A nyelv sokfélesége	208
Nyelvjárás és nyelv 210. – Nyelvcsaládok 214. – Nyelvtípusok 224.	
Alkotó, teremtő nyelv	231
Irodalom	238